

Straipsniai

MARTYNO JANKAUS LEIDYBINĖ VEIKLA IR VAIDMUO KULTŪRINIAME IR POLITINIAME SAJŪDYJE

DOMAS KAUNAS

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: domas.kaunas@kf.vu.lt

Martynas Jankus (1858–1946) – istorinė asmenybė. Jo įvaizdis ir aktualumas laiko tėkmėje kinta mažai. Dar M. Jankui esant gyvam buvo sukurtas jo mitas, kurti ir statyti monumentai, jo vardu vadintos gatvės ir organizacijos. M. Jankus daro didelį poveikį nūdienai, nes jo interesai atitiko ir dabar atitinka gyvybiškus lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės interesus. Svarbus jo vaidmuo lietuvių spaudos istorijoje. M. Jankaus daugiafunkcė spaudos leidybos, gamybos ir prekybos įmonė 1889–1923 m. veikė Prūsijos valdomoje Mažojoje Lietuvoje, tačiau daugiausia buvo orientuota į caro valdžios draudžiamos Didžiosios Lietuvos lietuviškos spaudos lotynišku raidynu leidimą, gamybą ir nelegalų gabenimą į Rusijos imperiją. Iš viso joje pasirodė apie 400 knygų ir 27 periodiniai leidiniai lietuvių, vokiečių, lenkų ir baltarusių kalbomis. M. Jankaus veikloje vyravo du prioritetai: komercinis ir idėjinis. Pirmasis užtikrino įmonės ir šeimos egzistavimą, antrasis leido įgyvendinti dvasinius, šviečiamuosius ir politinius siekius. M. Jankaus laimėjimu laikytinas spaudos darbo produktyvumas ir leidinių įvairovė, jų pasaulietiškas ir polemiskumas. Šių lietuvių spaudos naujovę formavo M. Jankaus orientacija į bręstantį tautinį sąjūdį ir bendradarbiavimą su didžiąja tautos dalimi, į XIX–XX amžiaus sąvartoje veržliai kylančias socialines ir politines jėgas. Lietuvių spaudos istorijon M. Jankus patenka dėl inovacijų (satyrinio, dienraštinio, vakarinio periodinio leidinio bandymų), spaudos ryšių plėtos tarp lietuvių ir kaimyninių šalių tautinių ir revoliucinių sąjūdžių. M. Jankaus įmonėje poligrafininko kvalifikaciją įgijo nemaža lietuvių jaunuolių. Kai kurie jų po 1904 m. panaikinto lietuviškos spaudos draudimo tapo Didžiosios Lietuvos spaudos verslo pradininkais ir profesionalais. Dabarties laikais nuolat didėja M. Jankaus spaudos paveldo vertė. Beveik visos jo spausdintos knygos, brošiūros, periodiniai ir smulkieji leidiniai priskiriami retenybių kategorijai. Šio spaudos paveldo paieška ir atradimai tęsiasi, todėl mes vis dar nežinome tikslaus M. Jankaus leidinių skaičiaus.

R e i k š m i n i a i ž o d ž i a i: tautinis atgimimas, lietuvių spaudos draudimas, knygos istoriografija, knygos istorijos šaltiniai, spaudos medijos, spausdinimas, leidyba, prekyba, periodika, „Ausra“, „Varpas“, Martynas Jankus, Mažoji Lietuva, Bitėnai, Klaipėda, Ragainė, Šilutė, Tilžė.

IVADAS

Iškilios asmenybės niekada nestokoja dėmesio. Jų aktualinimo užsakymus teikia laikas. Kinta tik poreikiai. Vienu atveju žvilgsnis krypsta į asmenybės svarbą dabarčiai ir skatina daugiau telktis į pozityvius dalykus, kitu atveju – analitiškai ir kritiškai vertinti vaidmenį praities epochoje, trečiu – nustatyti išliekamąją darbų vertę ir poveikį konkrečioms kūrybinės ir praktinės veiklos sritims. Martynas Jankus yra ir bus aktualus visais atvejais. Praeityje sudėtingomis politinėmis, socialinėmis ir kultūrinėmis sąlygomis buvo sukurtas jo, Mažosios Lietuvos patriarcho, kartais net vadinto Mažosios Lietuvos prezidentu, mitas, dar gyvam esant statyti monumentai ir jo vardu vadintos organizacijos, į jį atsigrežiame ir dabar. M. Jankus daro didelį poveikį nūdienai. Jo veikla, ilgas ir neramus gyvenimas aprėpė daug istorinės reikšmės įvykių ir geografinės erdvės, jo interesai dažnai atitiko gyvybiškus lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės interesus. Į M. Jankų nuolat atsigręš ir knygotyrimininkai. Be jo darbų ir paveldo analizės ir sąsajos su tautinio atgimimo laikų spaudos procesais negali būti parašyta visavertė lietuviškos knygos istorija.

ISTORIOGRAFIJA

M. Jankaus gyvenimo, kūrybinės ir profesinės veiklos apibendrinimų ir vertinimų užuomazgos buvo ankstyvos, bet, kaip ir tikėtina, dar nerezultatyvios. Pirmasis į analitinį pretenduojantis straipsnis „Martynas Jankus“ pirmojoje lietuviškos raštijos ir knygos istori-

joje – Jono Šliūpo *Lietuviszkuosiuose raštuose ir rasztininkuose* (1891) [37] buvo parašytas trečiuoju asmeniu paties M. Jankaus. Nuo savęs knygos autorius beveik nieko nepridėjo. Trūkstant M. Jankaus kūrybinio kapitalo, dėmesys buvo sutelktas į jo biografijos ir visuomeninės veiklos aprašymą. Svarbiausiu pasiekimu laikoma periodinės spaudos leidybos pradžia ir publicistikos publikacijos. Straipsnio įtaigą J. Šliūpas padidino tik kai kuriomis iš M. Jankaus gautų laiškų mintimis. Siužeto požiūriu knygos autoriui vėliau pritarė Vaižgantas [38]. Tačiau jo straipsnis buvo nepalyginti turiningesnis. Rašytojas orientavosi į kur kas įvairesnį ir spalvingesnį nepriklausomybės laikus siekiančio gyvenimo tarpsnį, rėmėsi kai kuriais kiek brandesnę kūrybą liudijančiais M. Jankaus leidiniais ir tiesioginiu bendravimu su jų autoriumi. Spaudos darbą Vaižgantas vadino kultūros darbu, nes ši sąvoka labiau atitiko jo skubriai rašomas ir skelbiamas lietuvių literatūros paskaitas. Autorius pateikė gana tikslią M. Jankaus periodinių leidinių ir kūrinių bibliografinę faktologiją ir pripažino, kad joje ir J. Šliūpas, ir jis pats lietuvių literatūrai nieko vertingo nerado. Tačiau Vaižgantas išvelgė M. Jankaus kaip nelegalios spaudos veikėjo ir publicisto gyslelę. Autorius buvo lankstus biografas. Teikdamas vaizduojamo personažo gyvenimo apybraižą, į ją Vaižgantas įgudusia rašytojo ranka įaudė pasakojimą apie vaidmenį „Auszros“ ir knygnešystės sąjūdžio istorijoje. Deja, Vaižgantas nebuvo originalus. Jo sklandžiai papasakota M. Jankaus žygių istorija rėmėsi paties personažo interviu būdu pateikta versija. Jos vertinimų

rašytojas apdairiai vengė. Problemų kilo ir pirmosios nepriklausomybės laikų mokslininkams. Universitetui perėmus Bitėnų archyvą, prof. Vaclovui Biržiškai atsirado galimybė į sudėtingą leidėjo ir spaustuvininko veiklos pasaulį pažvelgti analitiškiau ir kritiškiau [32], tačiau brandesnių apibendrinimų nepasiekta. Kai kurios jo drąsesnės ir kritiškesnės įžvalgos sulaukė greito atkirčio. Santūrūs buvo ir kiti autoriai. Kliūtimi tapo bekompromisio aušrininkų epochos mitologizavimo ir politinio aktualinimo užsakymas ir jo vykdytojų gretų plėtros sparta.

M. Jankaus tyrimus išjudino laikas ir išeivijoje septintajame dešimtmetyje subrendusi Prano Alšėno knyga *Martynas Jankus* [31]. Ji buvo kompiliacinė, sudaryta iš paties M. Jankaus ir kitų asmenų atsiminimų apie įvairius abi Lietuvos dalis suvienijusius istorijos įvykius, ypač „Auszros“ ir „Varpo“ laikus, senojoje spaudoje pasklidusių straipsnių, jų komentarų ir siužetą ryškinančių rengėjo samprotavimų, gausios iliustracinės medžiagos. Knyga, nepretenduodama į gilumą ir vengdama polemikos, pateikė gana nuoseklią M. Jankaus gyvenimo ir veiklos apžvalgą. Ji suformavo iškilios nepriklausomos Lietuvos asmenybės paveikslą. Užuominos apie leidybinį ir spaudos darbą naudotos tik šio paveikslo detalėms paryškinti. Nuosekliam duomenų sisteminimui ir analizei stigo rengėjo kompetencijos ir dėmesio, kita vertus, tokio tikslo jis nė nesiekė.

P. Alšėno knyga davė paskatų sovietinės Lietuvos spaudos istorikams ir knygotyriminkams. M. Jankaus vardo sugrįžimui taip pat turėjo reikšmės lietuviškosios socialde-

mokratijos paveldo, kuriame spaustuvininko apeiti buvo neįmanoma, aktualinimas ir ideologizavimas, memorialinio paminklo statuso pripažinimas M. Jankaus sodybai Bitėnuose. Tyrimai buvo telkiami Vilniaus universitete. Jie vykdyti remiantis knygotyros metodologiniu pagrindu ir kompleksiskai: Vandos Stonienės [35], Viliaus Užtupo [39], Domo Kauno [33] ir kitų autorių darbuose analizuota leidybinė, poligrafinė ir prekybinė veikla, apibūdintas leidinių repertuaras ir svarbiausi leidiniai, ryšiai su nelegaliosios spaudos darbuotojais. Tai buvo pirmasis bandymas M. Jankaus paveldą integruoti į lietuviškos knygos istoriją. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, atsigręžti į iškilią spaudos veikėjo asmenybę paskatino pradėti sistemingi Mažosios Lietuvos lietuviškos knygos istorijos tyrimai.

Svarbiu tyrimų ir vertinimų sklaidos akstinu tapo M. Jankaus 150-ųjų gimimo metinių sukaktis. Jai pažymėti Vilniaus universitetas surengė knygotyros konferenciją (2008 m. rugsėjo 25–27 d.), kurioje dalyvavo ir kaimyninių šalių mokslininkai [25]. Šio renginio dalyviai gvildeno M. Jankaus santykių su amžininkais (Petru Mikolainiu, Petru Vileišiu, Vydūnu), indėlio į muzikinę kultūrą, asmenybės atspindžio atsiminimuose, senojoje periodikoje ir kitų šaltinių telkiniuose, paveldo aktualinimo ir įprasminimo klausimus. Sudarant konferencijos programą vadovautasi lyginamuoju metodu: kviesti užsienio pranešėjai apibūdino M. Jankaus amžininkus – Baltarusijos, Estijos, Latvijos ir Lenkijos tautinės spaudos veikėjus. Tai leido tiksliau suvokti ir įver-

tinti Bitėnų spaustuvinininko darbo sąlygų, spaudos ryšių savitumus ir viso gyvenimo pasiekimus. Šių eilučių autoriaus pranešime ir juo remiantis parengtame straipsnyje užsibrėžta patikslinti ir apibendrinti M. Jankaus leidybinės ir poligrafinės produkcijos aprėptį, pateikti jos teminės ir tipologinės struktūros metmenis, tipografinės charakteristikos savitumus, vaidmens tautiniame sąjūdyje ir kultūroje svarbesnius bruožus. Juo taip pat siekta tyrimų plėtros ir aktualinimo atsižvelgiant į dabarties Lietuvos mokslo ir kultūros politikos internacionalizavimo uždavinius.

TYRIMO ŠALTINIAI

M. Jankaus monografinių, probleminių ir dalykinių tyrimų sąlygos yra labai palankios. Jas užtikrina ne tik istoriografinė patirtis, bet ir gausi archyvinių dokumentų ir bibliografinių duomenų bazė. Susiklosčius palankioms aplinkybėms ir atsiradus įžvalgių tautinių sąjūdžio istorinio paveldo vertintojų, beveik visas Bitėnų leidyklos ir spaustuvės archyvas jau 1924 metais pateko į mokslininkų rankas – neseniai įkurtą Lietuvos universitetą Kaune. Jo svarbos suvokimą liudija prof. V. Biržiškos parengtas ir humanitarinių mokslų tęstiniame leidinyje „Tauta ir žodis“ (1926–1930, kn. 4–6) paskelbtas didelis pluoštas įvairių dokumentų ir laiškų. Tačiau publikavimo darbas liko nebaigtas. Pokariu uždarius Vytauto Didžiojo universitetą, jo bibliotekos spaudinių ir rankraščių rinkiniai buvo išsklaidyti. Šiandien Bitėnų kilmės archyvinė medžiaga laikoma Vilniaus universiteto, Lietuvos

mokslų akademijos ir Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos fonduose. Ji M. Jankaus tyrėjams žinoma ir kartais, nors ir neproduktyviai, naudojama. Kadangi dėl suprantamų priežasčių Bitėnų archyve V. Biržiška nerado paties M. Jankaus laiškų, jų pluoštą iš J. Šliūpo palikimo šių eilučių autorius 1980 m. paskelbė „Knygotyroje“ [18]. Jie nušviečia tautinio sąjūdžio ir jo spaudos padėtį „Auszros“ redaktoriui išvykus į Ameriką. Deja, vertingos archyvinės medžiagos publikavimo nepavyko pratęsti, nors ji ir buvo rengiama spaudai. Šiems laikams nebūdingą staigmeną pateikė radinys Kaune 2008 metų gegužę [30]. Ardant seno medinio pastato stogą, iš jo pažiuro daugiau kaip pusantro šimto mokslui nežinomų „Auszros“ ir aušrininkų epochos laiškų, adresuotų leidinio redaktoriams, jo leidybos ir platinimo organizatoriui M. Jankui. Šios atskilusios Bitėnų archyvo dalies istorija kol kas neišaiškinta. Dar esant gyvam M. Jankui, kai kurie jo laišškai pateko į populiariąją Lietuvos ir išeivijos spaudą [17]. Jie naudoti kaip priemonė asmenybei pažinti ir sureikšminti. Tęsti šį darbą paskatų suteikė ir spaustuvinininko vaikaitės Ievos Jankutės archyvo dovana Klaipėdos universitetui 2006 metais. Lietuvos istorijos populiarinimo laikraštis „Voruta“ įdėtas jos aprašymas atskleidžia išsaugotų dokumentų pobūdį ir teikia keletą faksimilių [29].

Nepalyginti didesnę paklausą turėjo tautinio atgimimo sąjūdžio dalyvių atsiminimai. M. Jankus jos uoliai paisė. Atsiminimų poreikis kilo jau minint pirmąją „Auszros“ sukaktį (1903) ir nuolat didėjo

nepriklausomoje Lietuvoje [9; 11; 19; 21]. Jiems M. Jankų įpareigojo ir pirmosios gretos aušrininko titulas. Bandymas atsigręžti į „Varpo“ praeitį paviėšino komplikuotus santykius su varpininkais [10], todėl vėliau autorius šios temos vengė. Nuo 1924 m. atsiminimuose ryškėja lietuviškos spaudos draudimo ir pasipriešinimo jam dalyvių tema [14]. Iš pradžių sąjūdžiui apibūdinti M. Jankus vartojo *knygų kontrabandos sąvoką*, bet veikiai jos atsisakė. Jo ir visuomenės sampratos pokyčiams ir brandai neabejotiną įtaką darė Petro Rusecko rengiami ir *Knygnešio* pavadinimu skelbiami atsiminimų rinkiniai (1926, 1928). M. Jankaus pavardė pasirodė antroje knygoje. Įtaigai padidinti leidinio sudarytojas Bitėnų leidėjo ir spaustuvininko pasakojimą paskelbė su autoriaus nuotrauka [16]. Jo turinys daugiausia bylojo apie patirtį organizuojant nelegalų spaudos gabenimą per sieną ir artimiausius bendradarbius. Tarp jų buvę ne tik lietuvių, bet ir latvių (H. Alunanas). Iš mokslininkų amžininkų M. Jankaus atsiminimų pageidavo tik Getingeno universiteto baltistikos profesorius Eduardas Hermanas. Tačiau 1929 m. rašytas tekstas dienos šviesą išvydo mūsų pačių pastangomis tik 2006 m. [12]. Tai konceptualiausias žinomų atsiminimų variantas, pateikias liudininko požiūrį į dar gyvas tautinio sąjūdžio problemas, perskirtų tautos dalių tarpusavio santykius ir konfrontaciją su valdančiaisiais bei dominuojančiu visuomenės sluoksniu, lietuvių rašomosios kalbos genezę, Mažosios Lietuvos atstovų dalyvavimą kuriant ir stiprinant nelegalią Didžiosios Lietu-

vos lietuvių spaudą. Teksto kokybei įtakos greičiausiai turėjo tai, kad M. Jankus rašė vadovaudamasis profesoriaus padiktuota linkme. Tenka apgailestauti, kad laiku dėmesio neparodė lietuvių mokslininkai. Tik 1935 m., galbūt raginamas aplinkinių, galbūt paskatintas asmeninės nuovokos, M. Jankus ėmė sisteminti atsiminimus ir rengti didesnės apimties rankraštį. Jis buvo rašomas enciklopediniu principu: atsiminimai formuojami teminėmis apybraižomis, kurios dėstomos pagal abėcėlę: Abramavičius, Alunanas, Juozas Adomaitis (I ir II), Juozas Angrabaitis, Ambrazaitis, „Ausra“, Jonas Basanavičius, „Birutė“ ir t. t. Paskutinė apybraiža skirta Enziui Jagomastui. Rankraštis liko nebaigtas ir iki 1940 m. prasidėjusios okupacijos nepaviešintas. Jį „Knygotyroje“ paskelbėme jau atgavę nepriklausomybę [20]. „Mano prietikių enciklopedija“ pavadinti atsiminimai įdomūs ne tiek realijomis, kiek požiūriu į aušrininkų vaidmenį tautinio atgimimo apyaušriu ir tarpusavio santykius. Jie paženklinoti varžytinių dėl pirmenybės pripažinimo įtampos, subjektyvumo, vienpusiško vertinimo. Iš dalies teisingas buvo V. Biržiška, su ironija rašęs: *Jankaus vaidmuo „Aušroje“ <...> nuolatatos augo per kiekvienas naujas „Aušros“ sukaktuves, jo piniginiai nuostoliai „Aušrą“ leidžiant irgi kas dešimtmetis augo, žinoma, jo paties prisiminimuose. Jis, berods, yra vienas iš tų, kurie nesąmoningai daugiausia padarė, supainiodami ir tam tikru rūku apskleisdami „Aušros“ leidimo aplinkybes* [32, 112]. Mano galva, atsiminimų objektyvumo stygių lėmė dvi priežastys: viešosios nuomonės

nesaikingai eskaluojamas tikrųjų ir tariamųjų tautos žadintojų kultas ir atsiminimų skleidėjų kultūros trūkumas. Nesavikritiškai didinti nuopelnus akino ir visuomenės akyse pripažinimą įgijusiems asmenims valstybės teikiamos materialinės paskatos. Maža pačiam M. Jankui skirtų atsiminimų. Kiek daugiau ir tik palankiai apie bendrą darbą rengiant ir leidžiant „Auszrą“ ne kartą rašė J. Šliūpas [36]. Emigracijoje P. Alšėno sukaupti ir knygoje paskelbti atsiminimai paženklininti vėlyvo bendravimo su Mažosios Lietuvos patriarcho vardu tituluojamu kultūros veteranu, todėl kaip šaltinis knygotyrai pravartus nedaug.

M. Jankaus leidinių ir spaudinių bibliografinių duomenų bazė iš esmės yra baigta formuoti. Prie jos rengimo prisidėjo visi žymiausi lietuvių retrospektyviosios knygų bibliografijos sudarytojai (ypač Silvestras Baltramaitis ir V. Biržiška) ir darbą užbaigė monumentalaus šiuolaikinio veikalo *Lietuvos bibliografija* autorių kolektyvas. Visa su M. Jankaus vardu ir veikla susijusi spaudos produkcija (pasirodžiusi 1882–1913 metais) suregistruota jo 2-ajame (2 kn., 1985–1988) ir 3-iajame (2 kn., 2006) tome ir darbinės paskirties kontroliniame sąrašė *Lietuviški periodiniai leidiniai, 1823–1940* (1993). Problemiška išlieka leidinių ne lietuvių kalba bibliografinė apskaita. Jos darbai pasistūmėję dar netoli. Tačiau manoma, kad knygų ir periodikos kitomis kalbomis M. Jankus išleido ir išspausdino nedaug, todėl kol kas tyrimams pakanka ir apytikrių duomenų.

Glausta šaltinių apžvalga liudija, kad sukurtos visos prielaidos ir sąlygos tirti ir

vertinti Jankaus visuomeninę ir ypač profesinę veiklą. Tie tyrimai gali būti biografiniai, knygotyriniai, politologiniai, meniniai kūrybiniai ir kitų aspektų. Jei norėtume juos paspartinti ir aktyviau plėtoti, lauktų neatidėliotina užduotis metodiškai parengti ir publikuoti visą Bitėnų archyvą ir M. Jankaus susirašinėjimą. Be šios medžiagos įsivavinimo monografiniai darbai ir išsamūs, naujoviški apibendrinimai negalimi.

ASMENYBĖ

Jos sankloda yra svarbus raktas M. Jankaus sprendimams ir poelgiams suvokti. Asmenybės savitumus ir charakterį lėmė šeimos šaknys, prigimtis, namų ir socialinė aplinka. Genealogijos duomenys veda netoli, kita vertus, jų tiriamąją ieška niekas ir neužsiėmė. Kartą garbios sukakties proga aplankiusiam žurnalistui M. Jankus pasakojo, kad žinios apie giminę siekia XVIII amžių [27]. Jo senelis buvęs iš šeimos, kuri turėjo vienuolika sūnų ir vieną dukterį. Dėl rašiusiojo nepatyrimo ar kitų priežasčių tą kartą liko nepatikslinta giminės kilmės vieta. Kur kas apdairesnis buvo Vaižgantas. Jo teigimu, M. Jankaus senelis į Bitėnus atkilo iš Batakių parapijos [38, 152], kuri, kaip žinoma, yra Didžiosios Lietuvos pakraštyje, Paprūse vadinamame. Jis buvęs katalikas, link katalikybės linkęs ir būsimojo spaustuvininko tėvas, kartu su vaikais kasmet lankęs bent svarbiausias Katalikų bažnyčios šventes. Vaižgantas yra pirmasis ir vienintelis Jankų kilmę susiejęs su Batakiais. Kiti autoriai šią svarbią giminės istorijos detalę, dažnai nenurodydami šaltinio, tik atkartuoja. Mūsų

manymu, rašytoju greičiausiai galima tikėti. Duomenis spaudai rengiamoms lietuvių literatūros paskaitoms Vaižgantas interviu ir korespondavimo būdu kaupė tiesiogiai bendraudamas su pirminiu šaltiniu – M. Jankumi. Atsargiau reikėtų vertinti tik pabrėžtiną sąsają su katalikybe. Viena vertus, jų matyti daugiau nei iš tikrųjų galėjo būti laikytina autoriaus – katalikų dvasininko – priederme, kita vertus, šios aplinkybės nepatvirtina kiti šaltiniai. Be to, Batačiai ir jų apylinkės tikybos požiūriu yra mišrios. Jose pramaišiu gyveno ir gyvena katalikai ir evangelikai liuteronai, turintys savo parapijas ir bažnyčias. Paprūsėje liuteronų išplatino reformacija, o įtvirtino Mažosios Lietuvos migrantai baudžiauninkai, XVII–XVIII a. masiškai bėgę nuo Prūsijos valdžios ir dvarininkų priespaudos. Tad neatmestina prielaida, kad ir M. Jankaus protėviai galėjo būti iš to paties socialinio sluoksnio migrantų. Vaižganto ir mūsų keliamą versiją galbūt pavyktų patikrinti suradus minėto spaustuvininko senelio krikšto įrašą Tauragės bažnytinėse knygos (Batačių parapija ir bažnyčia įsteigta tik XIX a. pabaigoje). Tačiau tai dar nepadaryta. Plėtojant tyrimą nereikėtų išleisti iš akių ir tos aplinkybės, kad pats M. Jankus apie savo pirmąjį ryšius su Batačiais ir katalikybe nei kokiam žurnalistui yra pasakojęs, nei savo atsiminimuose rašęs, nei kaip kitaip tiesiogiai paliudijęs.

Pirmasis visiškai patikimas ir daug pasakantis dokumentinis šaltinis yra spaustuvininko tėvų santuokos, įvykusios 1853 m. vasario 18 d. Ragainės evangelikų liuteronų

bažnyčioje, įrašas metrikų knygoje. Anot jo, tuokėsi ūkininko Jono Jankaus sūnus *Mertins Jankus*, 19 metų amžiaus, evangelikas, ir Kristupo Kerpos duktė *Marika Kerpate*, 30 metų, evangelikė, abu gimę ir gyvenantys Bitėnuose [1]. Šis laiko apnašų ir kokių nors sumetimų nedangstomas genealogijos šaltinis patvirtina spaustuvininko senelio ir abiejų tėvų vardus, kilmės vietą, laiką, užsiėmimą ir konfesinę priklausomybę. Tik sutuoktinių amžiaus skirtumas verčia spėlioti apie kai kuriuos galimus vedybų ir jaunų žmonių santykių ypatumus (nevienodą socialinę padėtį, ankstyvus meilės vaisius ir kt.). Panaršius senąją spaudą rasta dar tikslesnių duomenų. Įpykęs dėl nuolatinių tardymų (žandaras 1885 m. jo apklausos protokolą pildė 4 kartus, 1886 m. – 3, iki 1887 m. vidurvasario – 1) ir siekdamas paviešinti sistemingą persekiojimą dėl veiklos tautiniame sąjūdyje ir neslepiamų pažiūrų, M. Jankus „Garso“ laikraštyje įdėjo ironišką savo šeimos ir asmens aprašymą. Jo informatyvumas ir galimybė geriau pažinti rašiusiojo charakterį skatina pateikti ilgesnį šio teksto atkarpą: *Meilydmas, kad klausinėjimo klapatos [žandarui – D. K.] kiek galima pasilengvintų, todėl čion savo gyvenimo bėgį nugrunčiai pažinti duodu, idant vėlesniame laike tas darbas be procios nusiduoti galėtų ir progai pasidarius tiktai ant žemai stovinčių eilučių bereiktų padaboti. Aš, Martynas Jankus, gimęs 7 d. rugpiučio, kad rašė 1858, Bitėnuose, Užbičių gale, iš motinos Kerpikės, gimusios 8 d. jaunio, kad rašė 1821, bei tėvo Martyno Jankaus, gim. 1 d. rugpiučio, kad rašė 1831, gimusiu abudu Bitėnuose. Turiu*

21 hektarą 51 arą ir kelis meterius lauko čion pat Bitėnuose ir užsiimu laukininkyste. Kaip kareivis nesu slūžijęs. Sykį pakoravotas dėl Lietuvoje esančių sūdžių garbės įžeidimo su keturiomis nedėliomis lengvaus kalėjimo (kuriam mažne blakės papjovė) ir 300 markių kaštų; į dalykus teko man ir prieteliaus Mikšo kaštos [8]. Teksto pabaigos užuomina buvo skirta ne jo sodybą pamėgusiam žandarui Šulcui. Ja M. Jankus lietuvių visuomenei norėjo priminti savo nuopelnus ir indėlį į „Auszą“ – teikė išlaikymą leidinio redaktoriui Jurgiui Mikšui. Senatvėje, atėjusios šlovės laikais, tenkindamas žurnalistų smalsumą kultūros veteranas pasakojo, kad tėvai buvo pasiturintys ūkininkai, nors patys iš savo tėvų mažai ką paveldėję. Jie įgiję net 480 margų [margas turėjo 25, 532 arų – D. K.] ūkį ir jau norėję pirkti kaimyninį Palumpių dvarą, tačiau sutrukdė vokiečių vyriausybė. Jie net neatgavę rankpinigių – kelių tūkstančių talerių [27]. Mūsų galva, tokios žinios gerokai perdėtos. Tačiau tai, kad dar būdamas nevedęs valdė beveik 22 ha ūkį, rodo, kad tėvai tikrai buvo prasi gyvenę ir dosniai parėmė vaikus.

M. Jankaus prisiminimai apie tėvus ir šeimą nėra iškalbūs. Mūsų žiniomis, ji buvo negausi. Kitas patikimesnis genealoginis šaltinis yra Tilžės notaro Victorio Fuchso 1912 m. gegužės 29 d. surašytas spaustuvininko tėvo testamentas [2]. Šiame akte kaip liudininkai dalyvavo ir dokumentą pasirašė tilžiečiai knygininkas Albertas Sakutis ir kirpėjas Franzas Kehleris. Testamente nurodyta, kad maždaug prieš 15 metų mirusi pareiškėjo žmona *Mare Kerpa* savo paskutinės valios

nėra pareiškusi. Tad remtasi dalyvių žodiniu liudijimu. Anot testamentą sudarytojo, iš jų santuokos gimė *Kristups*, kuris mirė būdamas vaikas, Bitėnų Šilėnų ūkininkas *Mikas* [kituose šaltiniuose vardas nurodytas *Nikas* – D. K.], kuris miręs prieš maždaug 12 metų ir santuokoje su *Marinke Skarus* palikęs vaikus *Anna* ir *Martin Jankus*, ir spaustuvininkas *Martin Jankus*, turintis, jei neapgaunanti liudytojo atmintis, septynis vaikus: *Martin, Nikas, Else, Ede, Christoph, Urte* ir *Endrick*. Abu sūnūs kitados jau yra gavę po gerą gabalą žemės, todėl visateisiais turto lygiomis dalimis paveldėtojai tampa spaustuvininko vaikai.

Kai kurių giminės narių gyvenimo datas patikslina archyvų po atviru dangumi – kapinių – duomenys. Dar 1978 metų rugpjūtį Rambyne esančiose Bitėnų kapinėse M. Jankaus šeimos kapų aplinkos žolėje užtikau nulaužtą nedidelį ketinį kryžių su įrašu: *Czon ilsis Christops Jankus g. 1860 m. 1866*. Vargu ar apsiriksime manydami, kad paminklėlyje yra minimas tas pats vaikystėje miręs *Kristups*. Vėliau kryžiaus nuolauža buvo dingusi ir vėl surasta, dabar saugoma spaustuvės muziejuje. Jo pirmoji vadovė Birutė Žemgulienė 1992 m. pavedžiojo po toliau esančias, miško visiškai užgožtas Bitėnų Šilėnų kapines ir parodė akmens kapo paminklą su iškalto užrašu: *Czion ilsis Nikas Jankus // gimes 6ta Junijų 1854 // mires 27ta Januariją 1902*. Netoliese gulėjo kitas akmens paminklas: *Czon ilsis Jurgis Jankus // *31. Decem. 1874 // †10. Janu. 1897*. Pastarojo kitoje pusėje buvo iškalta epitafija, kurios tekstą kaip šio žanro pavyzdį verta paskelbti: *Kaps atim // wisa mano Našta //*

ir wisus mano Rupestzius, // cze asz turesiu saldu // Miega. Gaila, dabar abu paminklai iš kapinių dingę. Pirmasis neabejotinai yra spaustuvinininko brolio. Antrasis greičiausiai yra jo sūnaus, nors testamente ir neminimo: į devintą dešimtmetį įkopęs testatorius jo vardo galėjo ir neprisiminti arba velionio tiesiog nebuvo būtina minėti. Jis taip pat nepaminėjo ir trijų kūdikystėje mirusių spaustuvinininko dukterų (jei neklystame, jų vardai buvo Aldona Létutė Marė, Milda ir Birutė). Apie M. Jankaus brolių Niką ką ne ką žinojo ir parašė Vaižgantas. Esą jis buvęs sumanus ir darbštus, labai praturtėjęs, jau taikęsis į dvarininkus, apvokietėjęs [38, 153]. Rašytojas greičiausiai kiek klydo. Lietuviški kapų paminklų tekstai paneigia gandą apie šios šeimos suvokietėjimą. Po ankstyvos brolio Niko mirties jo ūkį paveldėjo sūnus, vadinęsis giminėje populiariu Martyno vardu. Atrodo, jis ir buvo linkęs į vokiškumą. Kadangi tarpukario laikais skirtinguose Bitėnų galuose buvo po Martyno Jankaus ūkį, iš toliau atkeliavę ir sodybų ieškantys svečiai kaimiečiams turėdavo išaiškinti, į kurią vyksta.

Genealogijos linijai ir šakoms tikslinti kai kuo pagalbaus ir trečiasis mums prieinamas dokumentas – Ragainės teismo 1919 m. vasario 11 d. parengtas turto paveldėjimo liudijimas [3]. Jame patvirtinama, kad remiantis testamentu Bitėnų Užbičių ūkininko Martyno Jankaus (*Martin Jankus*) palikimas nurodytomis dalimis atitenka sūnaus, spaustuvinininko M. Jankaus šeimos nariams, ir apie kiekvieną iš jų pateikiami giminystės ryšį, socialinę padėtį bei

gyvenimą apibūdinantys duomenys. Anot dokumento, testatorius mirė 1915 m. sausio 2 d. Rusijoje, jo turto paveldėtojai yra: 1) spaustuvinininkas *Merczus (Mertin) Jankus*, esantis prancūzų nelaisvėje (spaustuvinininko M. Jankaus vyresnysis sūnus, karo metais mobilizuotas į kaizerinę armiją – *D. K.*), 2) ūkininko duktė *Else Jankus*, 3) ūkininkas *Nikas Jankus* (vėlesnis prierašas paraštėje: *žuvo 1918 m. rugsėjo 4 d.*), 4) ūkininko duktė *Ede Jankus*, 5) Karaliaučiaus aklųjų instituto mokinys *Christups (Christoph) Jankus*, gimęs 1900 m. spalio 30 d., 6) *Urte Jankus*, gimusi 1906 m. rugpjūčio 5 d., 7) *Heinrich (Endrik) Jankus*, gimęs 1910 m. gegužės 6 d. Atskira pastraipa pažymėta, kad 1915 m. sausio 15 d. Rusijoje mirusio *Heinrich (Endrik) Jankus* paveldas nurodytomis dalimis atitenka tėvui, seserims ir broliams. Be šių, buvo sudaryti ir keli kiti turto dalybų ir paveldėjimo dokumentai. Tikslinant Jankų genealogiją, pravartūs notaro patvirtinti duomenys, kad spaustuvinininko motina Marė (*Marie Jankus geb. Kerpa*) mirė 1895 m. vasario 4 d. ir kad 1902 m. sausio 27 d. miręs brolis Nikas paliko našlę ir du vaikus: 1883 m. rugsėjo 17 d. gimusią Anę Birutę, ištekėjusią už ūkininko Simono Juškio iš Rusijos (*Anna Byruta, verheiratet mit dem Besitzer Simon Juschkies aus Russland*) ir 1898 m. gegužės 10 d. gimusį sūnų Martyną [4]. Neabejotina, kad valdininkai Prūsijos teisėtvarkos papročiu Rusija vadino Didžiąją Lietuvą.

Iš pateiktų duomenų visumos jau galima gana patikimai apibūdinti M. Jankaus kilmės šaknis, šeimos sudėtį, jos narių

ryšius, šeiminių ir socialinę aplinką, materialinius egzistavimo išteklius. Mums žinomi ir tolesni M. Jankaus įpėdinių likimai, tačiau jų klausimas lieka už šio tyrimo ribų. Kol kas trūksta šaltinių ir žinių tik apie ankstyvųjų laikų Jankaus pirmtakus. Taigi, prie Bitėnų spaudos veikėjo giminės ištakų tyrėjams dar teks grįžti.

M. Jankaus vaikystė ir ankstyva jaunystė praėjo uždaroje kaimo aplinkoje. Tėvai, išsaugoję lietuviškumą, jį skiepijo ir vaikams. Jų į mokslus neleido, tenkinosi kaimo liaudies mokykla. Bet ir pradžios išsilavinimas buvęs paviršutiniškas: klasėje sėdėjo tik žiemą, kitais metų laikais plūšo ūkyje. Nežinia kodėl ir kaip Martynas išvengė prūsiškosios kariuomenės. Gal dėl paramos tėvams? Kareiviškos košės stygius išėjo į nauda: sumažino germanizacijos pavojų, padėjo išlaikyti prigimtinį tapatumą ir kreipė į savišvietą. Dvasios ir išminties sanklodos šaltiniai atskleisti paties M. Jankaus. Esą iš pradžių skaitęs visa, ką po ranka rasdavęs valstiečio namuose. Skersai ir išilgai tyręs Bibliją, naršęs po pamokslų ir maldų knygas, susipainiojęs jų prieštaravimuose, galiausiai, atsakymo neradęs ir atitinkamoje vokiečių literatūroje, nuo religijos nutolo [37, 198]. Tikybinį skepticizmą dar labiau sustiprino Bitėnuose apsigyvenęs „Auszros“ redaktorius J. Šliūpas [38, 155–156]. Gilėjantis konfliktas su lietuvių tautiniam sąjūdžiui oponuojančiu kleru veikiai peraugo į atvirą ateizmą. Be bažnytinių apeigų M. Jankus tuokėsi, nekrikštijo vaikų, be kunigo palaiminimo laidėjo žmoną. Negalėtume pritari kai kada reikštai nuomonei dėl abejotino bū-

simojo spaustuvinininko išprusimo. Žinoma, savišvietai jam negalėjo kompensuoti to, ką teikia sistemingas lavinimas, tačiau atrama buvo veržlus, skvarbus ir imlus protas. M. Jankui sunkiai pakluso rašto taisyklės ir kalbos stilius, tačiau jis buvo gana apsiskaitęs, išmanė istorijos, visuomeninę politinę, teisinę literatūrą, jautriai suvokė patriotinę poeziją ir tautosaką. Iš pradžių žinių apie lietuvių valstybės ir tautos praeitį sėmėsi iš vokiečių, vėliau – ir iš lietuvių autorių istorijos ir kraštotyros veikalų, juos vertino kritiškai. Tiesa, tuose vertinimuose ne visada buvo ir galėjo būti objektyvus.

Sąlytis su liaudies kūryba buvo neišvengiamas. *Apie 1865 metus pateko mano ausysna nekurios dainos, kaip rodos atsigaminančios iš maištmečių 1863, kures nekuris Ostvalds tankei dainuodavo. Kas tas per Ostvalds ir iš kur jis buvo, to aš šendien nežinau, vienok jo dainos likosi mano omenėje gyvos ir juo toliaus, juo labiau išaugo mislis apie luosybę lietuviškos giminės. Tokių mislių perimtas, aš nors menkai apie raštininkystę ką suprasdamas, pradėjau 1877 lig 1881 užrašinėti lietuviškas dainas, – dar kaizerio valdymo laikais prisiminė M. Jankus [15, 14].* Iš šio rinkinio, papildyto S. Valiūno romantiniu eilėraščiu „Biruta“, be kita ko, paaiškinančiu ir brolių Jankų pomėgi dukras krikštyti Birutės vardu, jau 1882 m. gimė pirmoji jo knyga *Lietuviškos ir senaufos Dainu Knigeles*. Siekdamas kuo didesnės sklaidos ir poveikio, ją leido dideliu 2000 egzempliorių tiražu, pats susimokėjo Tilžės spaustuvinininkams. Matyt, dar nesuvokdamas Didžiosios Lietuvos skaitytojų intereso ir galimybių, knygelę spausdino gotikiniu

raidynu. Ryžtis spaudos darbui greičiausiai paskatino ir apie 1878 m. užsimezgęs gana artimas, tiesa, neilgai tvėręs ryšys su lietuvių tautiniams interesams neabejingu Georgu Sauerweinu, jo paveiki patriotinė publicistika lietuviškuose laikraščiuose.

Jautrą dvasiniams dalykams ir ryžtą viešajai veiklai didino ne tik maištingoji epocha, bet ir prigimtis. Karštu būdu pasižymėjo jau M. Jankaus tėvas. Jis, kaip liudijo svetinguose bitėniškių namuose glaudęsis „Ausros“ redaktorius, *troškęs mušti vokiečius laukan iš mūsų žemės*, tačiau suvokdavęs ir tokio žygio nerealumą [37, 198]. Sūnus tėvą pranoko. Spalvingą charakterį kartą nutapė kitas aušrininkas. *Ale ten, jo dušeleje*, – rašė J. A. Vištelis, – *verda katilas geidulių ir tie vienas kitą veja kaip kunkulai: geidulys garbės, mokslo, gailistis, godumas, meilė ir šaltas aprokavimas kraičio – viskas ten virte verda* [37, 195]. M. Jankų artimiau pažinęs J. Šliūpas atsiliepdavo kur kas santūriau. Jam įsiminė kovingumo bruožas. Mes dar pridėtume ryžtingumą ir polinkį veiksmo imtis iš karto, be atodairos, *karštosiomis*. M. Jankui tai dažnai sukeldavo didelių problemų. Jis kūrė pirmąją Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros organizaciją – „Birutės“ draugiją ir pirmąją lietuvių politinę organizaciją – Lietuviškos konservatyvų draugystės komitetą, dalyvavo kitose kultūros, švietimo, blaivinimo ir ekonominio pobūdžio draugijose, ėjo vadovaujančias pareigas ir buvo eilinis jų narys, veržėsi, bet nė karto nelaimėjo rinkimuose į Vokietijos reichstagą. Viešojoje veikloje nesėkmės buvo jo ištikima palydovė. M. Jankus neturėjo sąjūdžių vadovo patrauklumo ir

gebėjimų. Jis pats sau buvo kliūtis. Per karšto visuomenės veikėjo vadovautus renginius kildavo aršūs ginčai ir priešprieša, sambūriai skildavo, dėl to jį šalindavo iš einamų pareigų („Birutės“ draugijos valdybos) arba pats demonstratyviai jų atsisakydavo. Tačiau ir po to ilgai nerimdavo, atsikirtinėjimus ir puolimą tęsdavo spaudoje, užgauliodavo oponentus. Kilus konfliktams, jo poelgiuose viršų ėmė užsispyrimas ir klausos stygius: nesileisavo įkalbinėjamas, retai paisė patarimų. Buvusiems bendražygiams dažnai tekdavo nuo jo žodžių ir darbų viešai atsiritoti, aiškintis ir net smerkti. Tokia takto ir įžvalgumo stokojanti, kartais destruktivumu pasižyminti veikla kenkė ne tik M. Jankui, bet ir visam tautiniam sąjūdžiui. Ne ką geresnius vaisius nešė ir neapgalvoti, konfliktiški santykiai su prūsiškąja valdžia. M. Jankaus susidūrimai su pareigūnais beveik visada virsdavo žandaro tardymo protokolu ir baudomis už įžulumą. Vienas toks beprasmiškus nemalonumus provokavęs kivirčas Tilžės teisme yra vaizdžiai aprašytas jo paties 1884 m. rugpjūčio 5 d. laiške J. Šliūpai [18, 82]. Žinoma, vėtytas ir mėtytas visuomenės veikėjas ilgainiui darėsi atsargesnis ir apdairesnis, įgavo daugiau patyrimo ir išminties, stengėsi valdyti emocijas ir liežuvį.

Baimės neturėjimas prieš galinguosius skatino nepriklausomumą ir pasitikėjimą, nuolatinė įtampa ir kovinga veikla grūdino asmenybę. M. Jankaus atvejis geriau nei koks kitas patvirtina taisyklę: už vieną muštą dešimt nemuštų duoda. Įgytas atsparumas padėjo išgyventi ir priimti ryžtingus sprendimus. Sudėtingų akimirų buvo per akis.

Pirmojo pasaulinio karo išvakarės ir pats karas Jankui atnešė sunkiausių išbandymų. Dėl skolų nutrūkus spaudos verslui užgriuvo materialiniai nepritekliai, palaužta ligų mirė ištikima pagalbininkė žmona Anė, galiausiai kraštą užėmusi caro kariuomenė spaustuvininką su penkiais vaikais ir devintą dešimtį įpusėjusiu tėvu 1914 m. gruodį deportavo į Rusijos gilumą. Iš jos grįžo ne visi. Kitiems išgyventi padėjo Didžiosios Lietuvos lietuvių įkurta šalpos draugija nukentėjusiems nuo karo remti.

Lemtinga karo pabaiga pranašavo Lietuvos valstybės atkūrimą, o jos istoriją M. Jankus gana gerai išmanė. Dar neištrūkęs iš tremties, 1917 m. pavasarį jis dalyvavo garsiajame Petrapilio lietuvių seime ir pasisakė už abiejų Lietuvos dalių suvienijimą nepriklausomoje valstybėje. Nuo to įvykio spaustuvininkas tapo aktyviu politiku. Grįžęs iš Rusijos, M. Jankus pasinėrė į lietuvių politinį sąjūdį ir kartu su kitais 1918 m. lapkričio 30 d. pasirašė Tilžės aktą apie *priglaudimą Mažosios Lietuvos prie Didžiosios Lietuvos*. Tačiau šio sprendimo įgyvendinimas buvo kompliktuotas, o kelias iki tikslo – gana ilgas. Iš pradžių išeities ieškota diplomatijos ir viešųjų akcijų priemonėmis. Įprasminant abipusį interesą vienytis, Kaune 1920 metų kovo 20 dieną keturi Mažosios Lietuvos lietuvių politikai – Vilius Gaigalaitis, M. Jankus, Kristupas Lekšas ir Jurgis Strėkys – XV sesijos 48-ojo iškilmingo posėdžio metu kooptuojami į Lietuvos Valstybės Tarybą ir aidint audringiems plojimams Valstybės tarybos pirmininko Stasio Šilingo pavadinami *Mažosios Lietuvos patriarkais* [23, 104,

112]. Šis titulas lipo ne visiems. Žvilgsniai ir tostai krypo į M. Jankų, nes tarp istorinio įvykio dalyvių maža buvo tokių, kurių keliai netolimoje praeityje nevėstų į ar pro Bitėnus, arba beveik nebuvo tokių, kurie savo rankose būtų nelaiškę knygų su leidimo duomenų žyme *Spauda ir kašta M. Jankaus*. Dėl prieštarų Antantės ir kaimyninių valstybių interesų nerandant išeities, Klaipėdos krašto prijungimo klausimą Lietuvos vyriausybė sėkmingai išsprendė su slaptu Vokietijos ginkluotųjų pajėgų vadovybės pritarimu ir jos parūpintais ginklais [28, 20]. Siekiant sukurti legitimumo įvaizdį, į 1923 m. sausio karinę akciją buvo įtrauktos ginkluotos klaipėdiškių savanorių pajėgos, o laikinos politinės ir administracinės galios suteiktos Vyriausiajam Mažosios Lietuvos gelbėjimo komitetui, vadovaujamam M. Jankaus. Jis politiniuose sprendimuose buvo nuoseklus ir ryžtingas, visada tikėjo Lietuvos valstybės ateitimi. Jos interesams atstovavo reprezentacinėse kelionėse į Amerikos ir Skandinavijos šalis, kalbomis ir darbais saviems ir svetimiams visada simbolizavo Mažosios ir Didžiosios Lietuvos vienybę. Sulaukė ir atpildo. Dėl nepalaujamo populiarinimo ir įgyto pripažinimo M. Jankus tapo savotiška Klaipėdos krašto vizitine kortele: buvo apdovanotas aukštais Lietuvos ir užsienio šalių ordiniais, pagerbtas išskirtiniu Mažosios Lietuvos patriarcho vardu, jam paskirta gera pensija ir reprezentacijos lėšos, dar gyvam (vieninteliu) laikinojoje sostinėje Kaune buvo pastatytas paminklas. Deja, dėl nacitinės Vokietijos invazijos į Klaipėdos kraštą teko palikti gimtinę, vėliau bėgti nuo an-

trosios sovietinės okupacijos. Mirė 1946 m. gegužės 23 d. Flensburgo perkeltųjų asmenų stovykloje, Lietuvai atkūrus nepriklausomybę palaikiai perlaidoti šalia artimųjų tėviškės kapinėse Rambyno kalno papėdėje.

LEIDĖJAS, SPAUSTUVININKAS, KNYGININKAS: DARBAI IR PASIEKIMAI

Devynioliktojo amžiaus antrosios pusės tautinio atgimimo ir sąjūdžio epocha Lietuvoje ir kitose Baltijos šalyse buvo daug kuo panaši ir skirtinga. Tai lėmė priklausomybė carinės Rusijos imperijai, jos ekonominės, politinės ir teisinės sistemos dominavimas, ne rusų tautų diskriminavimas, šių tautų sparti kultūrinė, socialinė ir politinė branda, savarankiškumo siekis. Panašios gyvenimo sąlygos ir interesai jas artino ir jungė. Tačiau lietuvių tautos padėtis buvo sudėtingesnė. Ją komplikavo numalšinusi 1863–1864 metų sukilimą caro vyriausybės įvestas lietuviškos spaudos draudimas ir etninės teritorijos priklausymas skirtingoms valstybėms. Didesnioji jos dalis buvo valdoma Rusijos, mažesnioji, vadinama Mažąja Lietuva, – Vokietijos. Joms suartėti kliudė ne tik susipriešinusių imperijų siena. Mažosios Lietuvos išskirtinumą lėmė priklausymas vakarietišškai, didesnės ekonominės ir kultūrinės pažangos valstybei, nesuvaržytas gyventojų judėjimas po Europos ir kitas šalis, šimtametės kitos tikybos (liuteronų) tradicijos. Lietuvių apgyventos teritorijos etninis vientisumas ir, palyginti su Rusija, liberalesni Vokietijos įstatymai lėmė, kad Mažosios Lietuvos miestai tapo draudžiamosios spaudos leidimo ir gabenimo per sieną baze, sąjūdžio

veikėjų tarpine stotimi tarp Rytų ir Vakarų. Čia gimė visų srovių ir spalvų lietuviškoji politinė periodika, pasiekusi ne tik skaitytojus tėvynėje, bet ir lietuvių išeivių telkinius Rygoje, Tartu, Sankt Peterburge, Maskvoje, Varšuvoje, Berlyne, Berne, Londone, Čikagoje, Niujorke, Toronte ir daugelyje kitų pasaulio vietų. Tautos konsolidacijos procese aktyviai dalyvavo daug Mažosios Lietuvos visuomeninio ir politinio sąjūdžio veikėjų. Tarp iškiliausių minėtinas gydytojas Vilius Bruožis, Prūsijos landtago deputatas kunigas Vilius Gaigalaitis, verslininkas Jonas Vanagaitis, rašytojas Vydūnas, ūkininkas Dovas Zaunius ir Vokietijos reichstago deputatas ūkininkas Jonas Smalakys. Su dauguma jų M. Jankus bendradarbiavo arba bent palaikė ryšius ir gaudavo užsakymų spaudos darbams, su kai kuriais atvirai konfrontavo ir paramos nesulaukė.

Remdamasis kompleksinių tyrimų duomenimis galiu teigti, kad daugiau kaip keturis šimtmečius (1524–1944) trukusi Mažosios Lietuvos įvairių tautų knygos istorija aprėpia 390 šiame areale dirbusių spaudos verslo įmonių, darniai integravusių, kaip buvo būdinga tais laikais, spaudinių leidybos, gamybos ir prekybos funkcijas. Iš jų 76 (20 proc.) leido ir spausdino lietuviškai. Mažąjoje Lietuvoje iš viso pasirodė apie 3500 knygų lietuvių kalba, daugiausia gotikiniu raidynu, skirtu krašto gyventojams, ir apie 2500 knygų lotyniškuoju raidynu, skirtų didesniajai tautos daliai – kaimyninės Didžiosios Lietuvos lietuviams. Didelę produkcijos dalį sudarė periodika, dariusi teigiamą poveikį tautinei, kultūrinei ir ūkinei

integracijai. Mažoji Lietuva tautos istorijoje įrašė daugelio svarbių spaudos centrų (Tilžės, Klaipėdos, Karaliaučiaus, Priekulės, Bitėnų ir kitų) pavadinimus ir šimtus spaudos veikėjų vardų, todėl tiksliai nustatyti jų reikšmę ir leidinių išliekamąją vertę nėra lengva. Abejonių nekyla dėl M. Jankaus darbų ir rezultatų svarbos, nors jis nebuvo nei šio krašto knygininkystės Gutenbergas, nei lyderis. M. Jankaus leidybos, spaudos ir prekybos veikla išsitenka tarp 1889 iki 1923 metų ir aprėpia penkias vietas, produkcijos kiekybės ir kokybės požiūriu žymėjusias ir skirtingus raidos tarpsnius, o pasirodę leidiniai, spausdinti savo arba užsakovų lėšomis, buvo skirti Mažajai ir Didžiąjai Lietuvai, lietuvių išeivijai, vokiečių, lenkų, baltarusių ir kai kurioms kitoms kaimyninėms tautoms. Spaustuvininko ir leidėjo veikla pasižymėjo demokratiškumu, orientacija į pasaulietines organizacijas, tautinius, visuomeninius ir revoliucinius judėjimus. Jo įmonė ir namai Bitėnuose tapo viena svarbiausių carinės valdžios draudžiamos lietuviškos spaudos gamybos ir gabenimo į Didžiąją Lietuvą centrų Vokietijos valstybėje. Neatsitiktinai po jo stogu yra lankęsi ir gyvenę praėjusių amžių sąvartos žymiausi lietuvių kultūros ir politikos veikėjai, dešimtys pavojingiausio užsiėmimo atstovų – slapta per sieną spaudą gabenusių knygnešių.

Pirmasis veiklos laikotarpis, trukęs nuo 1889 iki 1892 metų, buvo susijęs su Ragainės ir Tilžės miestais. Jis kupinas polėkių ir planų. Už skolintus pinigus vos įsigijęs spaustuve, M. Jankus optimistiškai

rašė artimam bičiuliui ir tautinio sąjūdžio veikėjui J. Šliūpui: *noriu jai vardą duoti „Birutė“ ir tai stipriai platinti rašliavą ant žemės po saule* [33, 130]. Šviečiamoji programa įgyvendinama leidybą kreipiant į pasaulietinio turinio literatūrą ir į glaudžius ryšius su lietuvių tautiniu sąjūdžiu. Tačiau tai negalėjo užtikrinti finansinio stabilumo: ir viena, ir kita dar tebuvo kūrimosi stadijos. Leškant stipresnės atramos, bendradarbiaujama su kitų tautų nelegaliosios spaudos darbuotojais. Matomais ir nematomais ryšiais, nusidriekusiais į lenkų, baltarusių, JAV lietuvių organizacijas ir jų veikėjus, atsekė Vokietijos policija. Krata, tardymas, dokumentų ir leidinių konfiskavimas, konkurentų skundai valdžiai, kad M. Jankus dirba ranka rankon su *rusiškais nihilistais*, pagaliau ir savininko patirties stoka įmonei kainavo pirmąjį bankrotą. Tačiau M. Jankus nesugniužo. Jis atsistojė ant kojų aukodamas šeimos išteklius. Išsimokėtinai pirkęs spaudos techniką, savo kaimo sodyboje Bitėnuose pradėjo sėkmingiausią veiklos etapą, trukusį nuo 1892 m. pabaigos iki 1909 m. pavasario. Šiuo laikotarpiu iš viso išėjo apie 320 lietuviškų knygų, brošiūrų ir smulkiųjų spaudinių, sudariusių 90 proc. visos M. Jankaus produkcijos, taip pat keliolika leidinių kitomis kalbomis. Iš pirmųjų darbo metų ir skaudžių pamokų įgijęs patirties, leidėjas ir spaustuvininkas buvo išvalgesnis ir kvalifikuotesnis, naudojosi platesniais ryšiais ir sukurtu bendradarbių tinklu, kita vertus, išmoko profesionaliau maskuoti savo aktyvų dalyvavimą draudžiamosios spaudos leidyboje ir legalių kovos su vokiečių teisė-

tvarka ir jos pareigūnais metodų. Šie įgūdžiai turėjo netgi lemiamą reikšmę, nes M. Jankus leidybinį potencialą ir planus susiejo su Didžiosios Lietuvos lietuvių tautinio sąjūdžio liberaliuoju sparnu ir XIX a. pabaigoje susiformavusia kairiąja politine jėga – Lietuvos socialdemokratų partija. Šiame kelyje Bitėnų spaustuvininkas nebuvo vienišas. Atsigręžti Didžiosios Lietuvos link Mažąją Lietuvą paskatino solidarumas kovojant su brutaliu caro valdžios įvestu lietuviškos spaudos draudimu ir jaunos nacionalinės inteligentijos pastangos suartinti perskirtas tautos dalis. Į Didžiąją Lietuvą spaustuvininkas orientavosi ir komerciniais sumetimais – joje matė palankią rinką. Šiuo tikslu M. Jankus 1898 m. net kreipėsi į Rusijos cenzūros komitetą su prašymu leisti įmonę perkelti į *kokią nors buvusios Lietuvos valstybės miestą* [12, 243]. Prašymas liko be atgarsio. Į Didžiąją Lietuvą ketinta keltis ir po lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo, kuris pranašavo spaudos darbų užsakovų atoslūgį. Šio ketinimo, įvertinęs padėtį, greičiausiai atsisakė pats M. Jankus: viena vertus, knygų ir periodikos leidybos ėmėsi daug Didžiosios Lietuvos spaudos verslininkų, ir ne vien tik lietuviai, kita vertus, nelegaliosios, ypač socialdemokratinės, literatūros užsakymų Vokietijos pasienio miestams srauto didėjimą diktavo dažnėjantis 1905–1907 metų Rusijos revoliucijos pulsas. Teigiamą jo poveikį Bitėnams liudija naujas mūrinis spaustuvės pastatas, įsigyta moderni technika, iki kelių likos specialistų padidėjęs personalas. Kaip ir reikėjo tikėtis, darbų mastas ir pajamos ėmė mažėti nuo 1907 m. ir veikiai ėmė rodytis

krizės ženklai. Ieškant išėities, įmonė buvo perkelta į Klaipėdą.

Uostamiestyje M. Jankus dirbo 1909–1912 m. Spaustuvininkas tikėjosi išsilaikyti didmiesčio komunalinio ūkio ir verslo poreikiams spausdindamas akcidenčiją, knygas, laikraščius, prekiaudamas kanceliarijų reikmenimis. Šį kartą daugiau vilčių dėta į Mažosios Lietuvos lietuvių kultūrinį ir politinį judėjimą. Stiprindamas ryšį, savininkas aktyviai dalyvavo organizacijų renginiuose, 1912 m. rinkimų į Vokietijos reichstagą agitacinėje kampanijoje. Nors M. Jankaus įmonė ir tapo svarbiu Klaipėdos ir viso Pamario krašto lietuvių telkimo židiniu, tačiau apčiuopiamo ekonominio palaikymo nesulaukta. Joje pasirodė vos keletas vietos gyventojams skirtų leidinių. Ryšys su Didžiosios Lietuvos spaudos užsakovais iš viso buvo prarastas. Spaustuvė atsідūrė varžytinėse ir buvo pusvelčiui parduota.

Rengiantis 1923 m. karinei akcijai Klaipėdos krašte ir siekiant savo pusėn patraukti kuo daugiau vietos gyventojų, Lietuvos vyriausybės pinigais buvo nupirkta sunkioje materialinėje būklėje atsідūrusi Šilutės spaustuvė su vokišku laikraščiu „Memelgauzeitung“. Jai vadovauti pakviečiamas M. Jankus ir Albertas Bruoželis. Šis leidinys tapo svarbia lietuvių propagandos ir informacinio karo už atskirtosios Mažosios Lietuvos dalies – Klaipėdos krašto – likimą priemone. Galutinai klausimas spręstas 1923 m. sausį ginkluota akcija, kurioje M. Jankui teko svarbios politinės figūros vaidmuo. Ją laimėjęs, Šilutės lietuviškosios spaustuvės misija buvo baigta. Tais metais jau visiems

laikams baigėsi ir M. Jankaus kaip leidėjo ir poligrafininko darbas.

SPAUDOS PRODUKCIJA

K n y g o s

Iš viso M. Jankaus spaudos įmonei priklausė apie 400 knygų, brošiūrų, lakštinių spaudinių ir 27 periodiniai leidiniai. Jei vertintume kiekybiškai, jų spaustuvinininką tektų skirti prie svarbiausių laikotarpio iki nepriklausomos valstybės atkūrimo leidėjų. Tačiau ši spaudos produkcija nelygiavertė autorių, turinio ir tipografinės kokybės požiūriu. Pagal raidyną ir orientaciją į skaitytoją ją galima klasifikuoti į skirtą Mažajai Lietuvai (150) ir Didžiajai Lietuvai (250). Pirmajame leidinių komplekse iškiliausias autorius yra pats M. Jankus. Jam tenka net 42 knygų, brošiūrų ir smulkiųjų spaudinių pavadinimai. M. Jankus rašė ir skelbė lietuvių istorijos populiarinimo, agitacinius ir satyrinius leidinėlius, skirtus stiprinti tautiniam sąmoningumui, įgelti skęstantiems germanizacijos potvynyje ir politiniams priešininkams. Kartą autoriaus nuopelnus aptaręs Vaižgantas tokios kūrybos *dailiaja literatūra* nelaikė [38, 170]. Jis buvo teisus. Beveik visa, ką parašė M. Jankus, galima skirti laikraštinio žanro publicistikai. Ji polemikinė, aštri, kartais užgauli. Kertantis su politiniais oponentais arba bandant juos demaskuoti, dažnai prasilenkta su faktu ir įrodymais. Dėl to neišvengdavo teismų nuobaudų. Aktualius dienos klausimus sprendė kiti spaustuvinininko arba klientų pinigais apmokami leidiniai. Nemaža jų dalis

skirtina istorijai. Brandžiausias buvo Lietuvių susivienijimo Prūsijoje leidinys *Senutė* (1904). Tai glausta senosios Lietuvos istorija, pirmoji autorinė Vydūno knyga. Iš Bitėnų sklido brošiūros blaivybės, racionalaus gyvenimo būdo, švietimo, politikos klausimais. Kadangi stigo autorių, buvo spausdinami grožinės didaktinės literatūros vertimai. Kaimo skaitytojų poreikius atitiko ir to laiko bestseleris *Amžiaus aprašymas nekaltai kentėjusios grovėnės Genovaitės*. Dėl tokio menkaverčio skaitalo dažno perspausdinimo M. Jankų kartais pakritikuodavo, tačiau ne visada pagrįstai: dėl *Genovaitės* herojų likimo ašarojo ir Didžiosios Lietuvos kaimas, kita vertus, tik tokia literatūra teikdavo kad ir nedidelio uždarbio. Pusę Mažajai Lietuvai skirtų M. Jankaus leidinių sudarė protestantinė, daugiausia moralinė didaktinė, literatūra. Apimtimi ir poligrafinių darbų kokybe išsiskiria pakartotiniai vertimų leidimai: Europoje populiarūs vokiečių vyskupo Johanno Arndto maldaknygė *Rojaus darželis* (1904), anglų puritonizmo ideologo Johno Bunyano veikalas *Krikščionies kelionė* (2 d., 1905–1906) ir Londono kunigo Charles'o Hedono Spurgeono pamokslai *Rasos perlos* (1896). Tokios knygos, nors ir brangios, turėjo paklausą surinkimų sąjūdžio paveiktame valstietiškame krašte. Originalią arba santykiškai originalią perdirbinių pobūdžio protestantinę kūrybą atspindėjo Anso Baltrio (tėvo), Kristupo Giedraičio, Kristupo Lokio, Jono Pipiro, Dovo Skėrio ir kitų autorių publikacijos. Daugiausia mažomis knygelėmis arba brošiūrėlėmis skelbiami giesmynai ir pamokslavimai didino negausias lietuvių

raštytos darbuotojų gretas, palaikė lietuviškos spaudos vartojimo įgūdžius ir poreikius. Tai taip pat buvo aktualu.

Tarp Didžiąjai Lietuvai ir jos išeiviams skirtų leidinių aiškia persvara vyravo originalioji pasaulietinio turinio knyga, brošiūra ir proklamacijos pobūdžio smulkusis spaudinys (apie 85 proc.). Šių leidinių repertuaro struktūrai didelį poveikį turėjo užsakovai – lėšų ir rankraščių teikėjai. Pradiniame etape svarbus vaidmuo teko inžinieriui Petruil Vileišiui. Vienas iškiliausių švietimo ir tautinio sąjūdžio darbuotojų 1886–1894 m. labai intensyviai M. Jankų aprūpindavo daugiausia taikomojo pobūdžio leidinių rankraščiais ir spausdinimui reikalingais pinigais, nereikalaudamas buhalteriško atsiskaitymo už realizuotus tiražus. Kylant politinių sąjūdžių bangai, pagrindinis Bitėnų spaustuvės užsakovas tapo Lietuvos socialdemokratų partija ir kai kurios kitos organizacijos. Šios aplinkybės lėmė, kad daugiausia išleista visuomeninės politinės literatūros. Pirmieji leidiniai demaskavo tautinę ir socialinę priespaudą. Prieš spaudos draudimą buvo nukreipta Maskvos lietuvių studentų draugijos nario Vlodo Mačio brošiūrėlė *Broliai!* (1889), apie valstiečių pasipriešinimą dvarininkams net keletą knygelių paskelbė knygnešys Jurgis Bielinis, socialines problemas kėlė rašytojai Jonas Biliūnas ir Konstantinas Jasiukaitis, tikybos laisvės ir ateizmo – Jonas Šliūpas. Daug leista aktualių politinio turinio brošiūrų, parašytų Juozo Bagdono, Augustino Janulaičio, Stepono Kairio, Stasio Matulaičio, Vinco Mickevičiaus-Kapsuko ir kitų aktyvių socialdemon-

kratų. Jie pasirūpino ir Europos socialistų literatūros vertimu ir leidimu. Vienas iš tokių leidinių buvo šiandien prieštarinai vertinamas *Komunistų partijos manifestas* (1904), sovietmečiu užtikrinęs M. Jankaus sodybai ir Bitėnams memorialinės vietos statusą. Iš tikro pats spaustuvininkas nė nenutuokė apie šios knygelės paskirtį ir vaidmenį XX amžiaus komunistinėje doktrinoje.

Tautinį ir politinį sąmoningumą padėjo ugdyti ir istorijos literatūra. Ji buvo šviečia-
mojo pobūdžio. Nors M. Jankui teko tik spaustuvininko vaidmuo, tačiau nuopelnų neatmestume vien dėl to, kad jis buvo laikomas tinkamu šiai užduočiai įvykdyti. Viena iš reikšmingiausių Bitėnų publikacijų – sutrumpintas Simono Daukanto veikalo *Pasakojimai apie veikalus lietuvių tautos senovėje* (2 d., 1893–1899) leidimas. Jį spaudai parengė ir finansavo Jonas Kriaučiūnas ir minėtasis J. Bielinis. Didžiojoje Lietuvoje paklausą turėjo Jono Basanavičiaus istorijos apybraiža *Apie senovės Lietuvos pylis* (1891), J. Šliūpo *Nusidavimai iš burų maištų Vokietijoje* (1893, 1904), P. Vileišio *Praeite Vilniaus ir jo pirmbuvusios akademijos* (1893, 1905) ir kitos gana dideliais tiražais spausdinamos knygelės. Sprendžiant iš M. Jankaus prekybos užrašų, tokia laiko poreikius atitinkanti literatūra sklido ir Mažojoje Lietuvoje.

Grožinės literatūros leidinių sąrašė mato-
me Juozo Baltrušaičio, Stanislovo Dagilio, Mečislavo Davainio-Silvestraičio, Silvestro Gimžausko, Antano Kriščiukaičio, Gabrielės Petkevičaitės, Sofijos Pšibiliauskienės, Jeronimo Ralio, Motiejaus Valančiaus ir kitas amžių sąvartoje populiarias lietuvių

rašytojų pavardes. Šių autorių proza ir poezija atstovavo, be vienos kitos išimties, M. Jankaus kartos aušrininkų ir naujųjų laikų psichologinei realistinei, pozityvistinei švietėjiskai krypčiai, 1905 metų revoliucijos nuotaikų sužadintai proletarinei agitacijai ir retorikai. Ir vieno, ir kito žanro literatūros leidiniai turėjo paklausą ir spaustuvės savininkui nuostolių nepridarė. Tiesa, tarp jų nematome ano meto lietuvių literatūros dviejų pagrindinių stovyklų idėjinį vadovų Vinco Kudirkos ir Maironio kūrinį. Tai patvirtina spėjimą, kad ties M. Jankaus vardu buvo brėžiama aiški visuomenės ideologinėmis nuostatomis paženklinta riba. Už literatūros ribų lieka komerciniai Kosto Stikliaus satyrinių eilėraščių, eiliuotų feljetonų ir pasakėčių rinkiniai (*Davatkų gadzinkos, Girtuoklių gadzinkos, Kantičkos apie peklos kančias, Lietuvos lenkų kantičkos*), viršiję visų kitų Bitėnų spaustuvės leidinių tiražų ir uždarbio rekordus. M. Jankus savo įnašą į lietuvių kultūrą būtų padidinęs kitų tautų rašytojų vertimų leidimais, tačiau jiems skirtų knygų beveik nebuvo. Iš jų galėtume nurodyti populiarios lenkų rašytojos Elizos Orzeszkowos apysaką *Šunadvokatis* (1901). Ją į lietuvių kalbą vertė V. Kalnietis, rankraštį taisė V. Kudirka ir Jonas Jablonskis, spausdinimą finansavo tilžietės knygininkės Martos Raišukytės administruojamas grožinės literatūros leidybos fondas „Kudirkos išdas“.

Nemažą M. Jankaus įvairių laiko tarpinių spaustuvės produkcijos dalį sudarydavo taikomojo ir mokomojo turinio leidiniai. Svarbiausias tokios literatūros Bitėnų autorius buvo P. Vileišis. Jo skubrūs lenkų ir rusų

autorių knygų konspektai virto pamokymų ir aiškinimų knygelėmis apie arklių auginimą, pieninkystę, avižų derliaus gerinimą, orų permainų priežastis, kaimui svarbius caro valdžios potvarkius ir įstatymus. Šiai leidinių rūšiai skirtini kitų autorių parengti laiškų rašymo, amatų vadovai, naujiesiems išėiviams pritaikytas J. Šliūpo anglų kalbos vadovėlis (1894, 1904).

Angažuota idėjinė pozicija trukdė M. Jankaus ryšiams su kur kas pelningesnės katalikiškos spaudos rengėjais ir leidėjais. Nepriklausomybės laikais skelbtuose atsiminimuose jis prisipažino: *Aš, Bitėnuose, savo spaustuvėje daug maldų knygų nespausdinau, pas mane buvo spausdinama vis socialistų literatūra; ją redagavo Kapsukas, kartais Janulaitis; jos apyvarta per metus siekė iki 12 000 rublių* [16, 307]. Tikibinės paskirties literatūros sąrašė yra tik apie 40 leidinių (15 proc.). Uždarbio sumetimais M. Jankus perspausdino populiarumu nepralenkiamą kontrafakcinę maldaknygę *Aukso altorius* (1891), Petro Legecko parengtą katekizmą, šv. Alfonso Marijos de Liguori ir keletą kitų Europos katalikų autorių asketinių veikalų, tačiau jų leidybos išplėtoti nesugebėjo. Lietuvos dvasininkų demonstruojamas M. Jankaus boikotas buvo naudingas jo konkurentams ir galbūt jų skatinamas. Nepaliaujamas katalikų giesmynų, maldaknygių ir katekizmų spausdinimas lietuviškos spaudos draudimo laikais davė didžiulį pelną Tilžės vokiečių protestantų spaustuvėms.

Labai įdomūs, bet mažai yra ištirti M. Jankaus ryšiai su kitų tautų spaudos darbuotojais. Nors senatvėje gausiai dalija-

muose prisiminimuose pats neprasitarė arba ir sąmoningai slėpė, lenkų mokslininkai, remdamiesi archyvais, atskleidė jo Tilžės laikotarpio bendradarbiavimą su lenkų užsienio revoliucine grupe „Wałka Kłás“ (Klasių kova). Kuo šis kontaktas baigėsi, nežinoma. Grupė su spaustuvinininku suvedė ir Maskvos lenkų socialdemokratų ratelio atstovą Marianą Abramowiczį. Jo užsakymu M. Jankus 1892 m. operatyviai spausdino kelias S. Mendelsono ir kitų autorių brošiūras lenkų kalba *Kilka uwag, Jan Skiba* ir *Opowiadanie*. Simono Dicksteino knygelės *Ojciec Szymon* vertimas į baltarusių kalbą spausdintas pavadinimu *Dziadzka Anton* ir lotynišku raidynu. Kol užsakymas buvo vykdomas, socialdemokratų pasiuntinys gyveno Tilžėje. Greičiausiai M. Jankaus spaustuvėje išėjo baltarusių nacionalinio poeto Franciszeko Bohuszewicziaus eilėraščių rinkinys *Baltarusijos smuikininkė (Skrypačka Bielaruskaja)*. Jis taip pat spausdintas lotynišku raidynu. Gaila, baltarusių poeto knyga neišliko – gabenant tiražą konfiskavo ir sunaikino caro žandarai. Spaustuvinininko ryšiai su lietuvių knygnešiais ir patirtis padėdavo šiuos leidinius sėkmingai transportuoti per Rusijos imperijos sieną ties Taurage. Matyt, dėl to santykiai su lenkų socialdemokratais buvo plėtojami – M. Jankus sutiko rūpintis ir iš Vakarų Europos gabenamos revoliucinės literatūros rusų kalba siuntomis. Tačiau nesnaudė ir anų laikų slaptosios tarnybos. Nustačiusios ryšių kanalus ir dispečerius, jos ėmėsi kratų, konfiskavimų ir areštų. 1892 metų balandį policija užgriuvo M. Jankaus spaustuvę. Poėmiai ir iškelta byla lėmė jos pirmąjį bankrotą.

Nors griežtam nuosprendžiui įrodymų ir pritrūko, vokiečių teisėsauga spaustuvinininko iš akių jau neišleido. Jį kaip Rusijos spaudos reikalų „ekspertą“ net buvo iškvietę į garsųjį 1904 metų Karaliaučiaus procesą, kuriame teista kur kas gausesnė internacionalinė nelegalios socialdemokratų literatūros gabentojų grupė [6]. M. Jankaus drąsą ir atvirumą visoms politinėms tendencijoms vertino Lietuvos socialdemokratų partijos spaudos lenkų kalba leidybos organizatoriai. Dėl jos 1899 m. derybas vedė Alfonsas Moravskis. Archyvinė medžiaga liudija, kad buvo pasiektas abipusis susitarimas ir rengtasi įsigyti lenkišką šriftą, tačiau Bitėnų leidinių lenkų kalba kol kas išaiškinti nepavyko. Spaudos draudimo metais M. Jankaus interesai taip pat siekė Latvijos, Estijos ir Rusijos miestus. Į juos iš Bitėnų keliavo lietuviškų knygų siuntos. Būta ryšių ir su latvių knygų veikėjais. M. Jankaus per tarpininkus tiekiamas „Auszros“ siuntas Rygoje platino Juozapas Miliauskas, Žemaitijoje – Jelgavos knygyninkas Heinrihs (Indrikis) Alunanas [36, 18; 16, 306]. Nelegalia prekyba vertęsis Antanas Jocis iš Sankt Peterburgo 1893 m. derėjosi dėl knygų latvių kalba spausdinimo lotynišku raidynu [26, 333], tačiau tokių leidinių kol kas nenustatėme. Jų atradimai galimi – M. Jankaus vaidmuo spaudos kaimyninių tautų kalbomis leidyboje iki šiol tebėra neištirtas.

Savito požiūrio laikytasi dėl knygų vokiečių kalba. Mažoje Lietuvoje nebuvo spaustuvių, kurios jų neleistų. M. Jankus elgėsi kitaip. Tarp jo leidinių knygų vokiečių kalba iš esmės nėra. Mums pavyko nusta-

tyti tik vieną menkaverčio turinio skaitalą *Geschichte einer Somnambule, ihre Reisen in der Hölle und in den Himmel, auf der Sonne, Mond u. mehrere Sterne* (apie 1907–1909). Beje, dėl jo oponentai M. Jankų kandžiai kritikavo. Požiūrį į knygas vokiečių kalba greičiausiai lėmė spaustuvininko darbo strategija, konkrečios aplinkybės, tautinės ir etinės nuostatos.

Periodiniai leidiniai

M. Jankaus veiklos planuose labai svarbus vaidmuo teko periodikos leidybai ir spausdinimui. Pagal leidinių pavadinimų skaičių (27) jam vargu ar rastume varžovų, tačiau laimėjimai buvo nedideli. Periodiką M. Jankus leido kiekvienoje spaustuvės darbo vietoje, orientavosi į laikraščius, nesilaikė apribojimų dėl kalbų ir politinės pakraipos. Pagal priklausomybės požymį tokius leidinius galima skirstyti į dvi rūšis: 1) paties steigtus ir leistus, 2) spausdintus užsakovų interesais ir pinigais. Pirmųjų suskaičiuojama dešimt. Pažintį su periodika M. Jankus pradėjo atsirandant „Auszrai“. Jam didelį poveikį padarė romantiniu patriotizmu persmelkti pirmieji numeriai, pasitikėjimą keliančių idėjinių vadovų ir redaktorių vardai. Tautos aktyvinimo plano paslapčių atskleidė dažnas lankymasis leidinio spaustuvėje Ragainėje ir bendravimas su pirmuosius numerius spaudai rengusiu Jurgiu Mikšu. Išsilavinęs ir tvirtu nusistatymo jaunuolis rodė bendradarbiavimo su Didžiosios Lietuvos inteligentais prasingumą ir būdus. M. Jankaus valanda išmušė susikomplicavus „Auszros“ leidybai. Krizę lėmė visuma priežasčių, iš kurių

svarbiausios buvo lėšų stygius, vokiečių valdžios spaudimas, redaktoriaus J. Mikšo nepatyrimas. Ją M. Jankus išsprendė ryžtingai: iš steigėjų gavęs sutikimą gelbėti padėti ir perimti reikalų tvarkymą, savo pinigais padengė skolą, spausdinimą perkėlė į Tilžę, imtis redaktoriaus pareigų įkalbėjo J. Šliūpa. „Auszra“ jauno Bitėnų ūkininko matoma ir nematoma ranka paženklinta nuo 1883 m. 4-ojo iki 1885 m. 8-ojo numerio. Šio leidinio dėl išsilavinimo stygiaus M. Jankus redaguoti negalėjo, tačiau jam davė atsakomojo redaktoriaus, Vokietijos piliečio, vardą, kartu ir patikimą adresą susirašinėjimui su bendradarbių tinklu, gyvenimo ir darbo sąlygas tikriesiems redaktoriams, organizavo prenumeratą, užsakinėjo ir apmokėjo spausdinimą, atliko numerių ekspediciją. Tai buvo imlus ir materialiai nuostolingas darbas, negalėjęs tęstis be galo [22, 105]. Tačiau „Auszros“ rėmėjas kai ką ir laimėjo. Jis iš J. Šliūpo įgijo žurnalistinės, organizacinės ir komunikacinės veiklos pradmenų, suvokimą apie periodinio leidinio funkcijas tautiniame sąjūdyje, redaktoriaus įtaką jo kryptčiai ir galimybę pretenduoti į lyderio vaidmenį. Paskutiniajam dalykui M. Jankus niekada nebuvo abejingas. Tad vos atsisakęs įsipareigojimų „Auszrai“ jis 1886 m. pradžioje sukūrė mėnesinio laikraščio mįslingu pavadinimu „Naktis“ prospektą, bet jo nepaviešino. Vasarą kritus „Auszrai“, M. Jankus sulaukė tinkamo momento ir pradėjo leisti lotynišku raidynu spausdinamą ir viso pasaulio lietuviams skirtą laikraštį „Garsas“. Jis ėjo kelis 1886–1887 metų sąvartos mėnesius ir sulaukė tik 11 numerių. Nors „Garse“ bendradarbiavo būrelis

Mažosios ir Didžiosios Lietuvos literatūrą ir publicistų, tačiau jis nepajėgė leidinio laiku aprūpinti medžiaga, o pats redaktorius ir tai, ką gaudavo, nesugebėjo tinkamai parengti spaudai. Matydami trūkumus, „Garsą“ puolė konkurentai, ypač konservatyvusis „Tilžės keleivis“. Ši nesėkmė M. Jankaus nesustabdė ir nieko nepamokė. Impulsą steigti naują laikraštį davė įsigyta spaustuvė Ragainėje. Šį sykį M. Jankus kartu su kompanionu Kristupu Voska pradėjo leisti Mažosios Lietuvos lietuviams skirtą savitiraštį gotikiniu raidynu „Naujos žinios“. Jį ištiko toks pat likimas. Kompanionus persekiojo bendradarbių problema. Stingant rašančiųjų, pavyko išleisti, vienais duomenimis, 18 numerių, kitais – vos 16 numerių. Esą ne daugiau būta ir prenumeratorių. Tikslių žinių stoka taip pat yra menkos sėkmės įrodymas.

Nesenkamas entuziazmas ir atkaklumas lėmė, kad M. Jankus tapo lietuvių humoristinės laikraštijos pradininku. Tokį titulą jam pelnė 1891–1893 m. redaguota ir leista „Tetutė“. Laikraštėlis ėjo nenustatytais laiko tarpais, aiškaus adresato nesirinko, iš viso pasirodė 13 pramaišiu lotynišku ir gotikiniu raidynu spausdintų numerių. Nuo leidinio kliuvo saviems ir svetimiems. Kaip visada, brandesni buvo pirmieji numeriai, sulaukę palankių atsiliepimų ir vieno kito rašančiojo talkos. Vėliau pamfletus kūrė vienas redaktorius, dažnokai nepaisydamas žurnalistų etikos ir kalbos kultūros. Baigtis atėjo tada, kai „Tetutė“ užsipuolė kai kuriuos Didžiosios Lietuvos tautinio sąjūdžio spaudos vadovus. Be satyros, M. Jankus ketino vėl imtis rimtosios žurnalistikos ir 1892 m. balandį

išleido į literatūros almanachą panašėjančią „Naują aušrą“. Kokybę lėmė redaktoriaus rankose užsilikę „Varpui“ siųsti rankraščiai. Tačiau kito leidinio numerio M. Jankus nebeparengė.

Atsistojęs ant kojų po pirmojo bankroto, M. Jankus 1894 m. įsteigė du laikraščius. Pirmiausia jis apsiskelbė, kad leisias „Tiesą“. Tokio leidinio nerasta nė vieno numerio, todėl belieka manyti, kad buvo pasirinktas kitas pavadinimas – „Lietuviškasis darbininkas“. Šis leidinys egzistavo kelis mėnesius. Dvisavaitinio laikraščio skaitytojų auditoriją rodo lotyniškasis raidynas ir turinys. Leidinys orientuotas į darbininkiją ir jos socialinius reikalus. Rašiniai buvo gaunami iš knygnešių, atitinkamo turinio informacija renkama iš spaudos, stokojant medžiagos skiltims užpildyti – dedama visuomeninio gyvenimo apžvalga ir kronika, populiarūs pažintiniai straipsniai. „Lietuviškojo darbininko“ istorija nutrūko tų pačių metų gruodį jungtiniu 11/12 numeriu. Rudenį pasirodęs „Ūkininkų prietelius“ buvo skirtas Mažosios Lietuvos valstiečiams, todėl spausdintas gotikiniu raidynu. Matyt, nespėdamas dėl darbų, M. Jankus savo leidinio redaktoriaumi pasikvietė bitėniškį kaimyną E. Misupavičių. Pirmojo, bandomojo, numerio turinys neatitiko paskirties – beveik visi jo rašiniai buvo visuomeninio gyvenimo klausimais. „Ūkininkų prietelius“ gyvybės nustojo vos gimęs. Nesulaukę prenumeratorių dėmesio ir paramos, leidėjas ir redaktorius antrojo numerio nė nerengė.

Pats reikšmingiausias M. Jankaus periodinės spaudos leidybos bandymas yra susijęs

su mėnraščiu „Saulėteka“. Nuo 1900 m. sausio iki 1902 m. sausio išėjo 18 numerių, pirmųjų keturių redaktoriumi pasirašė Anas Bruožis, kitų – M. Jankus. Spausdintas gotikiniu raidynu, nors deklaruota orientacija į pasaulio lietuvių skaitytojus. Pirmieji „Saulėtekos“ numeriai buvo brandūs ir turiningi. Jie bylojo apie lietuvių visuomeninį, politinį ir kultūrinį sąjūdį tėvynėje ir išeivijoje, socialinę padėtį, spausdino raštijos apžvalgas ir naujų knygų recenzijas, pažymėjo Johanno Gutenbergo ir svarbiausių Mažosios Lietuvos lietuviškųjų organizacijų sukaktis. Naujas reiškinys laikraštijoje buvo straipsniai apie gyvenamojo meto literatūros ir kuklesnius, vadinkime raštijos, kūrėjus. Leidinys pasižymėjo publikacijų originalumu, plačiu ir nuosekliu tautinių interesų atspindžiu, todėl sulaukė ne tik vokiečių politikų puolimo, bet ir platesnės skaitytojų auditorijos dėmesio bei vertinimo. Mainų naujais numeriais pageidavo daug vietos ir išeivijos lietuviškų laikraščių redakcijų.

„Saulėtekos“ sėkmę užtikrino bendradarbių sambūris. Gerėjant Bitėnų spaustuvės materialinei padėčiai, didėjant leidinių srautui ir gausėjant darbų, į ją mokyti spaudos profesijos įstojo keli brandesnio amžiaus vietiniai vyrai, tarp jų A. Bruožis, leidinio idėjos autorius, ir Jonas Vanagaitis, pagaliau, slapstydamasis nuo caro policijos arešto, iš Didžiosios Lietuvos atbėgo patyręs nelegaliosios lietuvių spaudos darbuotojas Jonas Mačys-Kėkštas. Visi kartu jie ir buvo ta intelektualioji jėga, sukūrusi mėnraščio svorį ir vardą. Tačiau jų talka „Saulėtekai“ truko neilgai: daugiausia kūrybinių galių

turėjęs bendradarbis išvyko į JAV, kitas buvo pašauktas į kariuomenę, likę su užduotimi nesusidorojo. Nuo 1900 m. rudens laikraštis leidžiamas jungtiniais numeriais, pasirodymo tarpai didėjo, prastėjo turinys, traukėsi prenumeratoriai ir skaitytojai. Šios priežastys ir lėmė „Saulėtekos“ saulėleidį.

Sąlygiškai vadintina trečioji periodinės spaudos leidybos banga M. Jankų užklupo Klaipėdoje. Joje 1909 m. rugpjūčio 7 d. pasirodė bandomasis laikraščio „Dienos laps“ numeris, nuolat pradėjo eiti nuo spalio 1 d. Minėtoji data įėjo į periodinės spaudos istoriją – leidinys tapo pirmuoju Mažosios Lietuvos lietuvių dienraščiu. Tačiau M. Jankaus užmojis ir šį sykį prasilenkė su realybe. Rodytis kasdien leidinys įstengė vos savaitę, vėliau tapo šeštadieniniu laikraščiu, o 1910 m. sausio pradžioje iš viso užgeso. Dienraščio rengimas buvo ne vieno žmogaus jėgoms. Redaktorius skiltis užpildė paskubomis kurpiama krašto ūkio ir visuomeninio gyvenimo informacija, kitų laikraščių medžiagos kompiliacijomis, skelbimais. Dėl laiko stygiaus kartais straipsniai ir žinutės buvo tiesiog perspausdinami be šaltinių nuorodos. Konkurentu ir tokiu redaktoriaus darbo stiliumi piktinosi kiti Klaipėdos laikraščiai. Jų arši kritika komplikavo „Dienos lapo“ padėtį ir priartino apsisprendimą dėl likvidavimo. Laikraščio palikimą sudaro 1 bandomasis, 7 dienraščio ir 20 savaitraščio numerių. Paskutiniojo, 1910 metų pirmojo numerio, kol kas net nerasta. Vis dėlto ši nesėkmė M. Jankaus neatbaidė nuo dienraščio idėjos. Spaustuvininkas 1910 m. vasarą pradėjo leisti Klaipėdos vakarinį laikraštį

„Memeler Abendpost“. Sprendžiant iš įmonės archyve išlikusių sąrašų, prenumeratorių atsirado 99, iš jų 34 buvo uostamiesčio gyventojai. Matyt, toks pusantros markės įnašą mokančių skaitytojų skaičius negalėjo užtikrinti dienraščio leidybos. „Memeler Abendpost“ išėjo tik du numeriai. Paskutinis M. Jankaus periodinės spaudos darbo etapas susijęs su agitacine ir propagandine kova už Klaipėdos krašto likimą. Šilutėje kartu su A. Bruoželiu leisdamas Lietuvos valstybės pinigais įsigytą ir jos interesams atstovaujantį laikraštį „Memelegauzeitung“, jis svariai prisidėjo prie 1923 metų sausio ginkluotos akcijos poreikio, poveikių ir aplinkybių nušvietimo. Nors leidinys sklaidė ir nusileido įtakingam vokiečių politinių jėgų vienytoji uostamiesčio dienraščiui „Memeler Dampfboot“, informaciniame kare atsilaikė: buvo Klaipėdos krašto valstiečių sąjungos organas, jį rėmė lietuvių visuomeninės organizacijos ir jaunimo kultūros draugijos. Laikraštis M. Jankaus ir A. Bruoželio rankose buvo nuo 1922 m. rugpjūčio iki 1923 m. vasario ar kovo mėnesio. Pasibaigus pinigams, leidinį kartu su spaustuve teko parduoti.

Nemažą M. Jankaus spaustuvės darbų dalį sudarė užsakomųjų periodinių leidinių spausdinimas. Jų nustatyta septyniolika: Didžiai Lietuvai buvo skirta 10, Mažajai Lietuvai lietuvių kalba – 4, vokiečių – 3. Steigėjai ir leidėjai buvo partijos, visuomeninės ir religinės organizacijos, privatūs asmenys. Komerciškai tokie leidiniai M. Jankui galėjo būti naudingi, tačiau tikrovėje dėl sudėtingų santykių su klientais ir paties spaustuvininko

norą daryti poveikį leidybai dažnokai keldavo nuostolius ir nusivylimą.

Neabejotinai skambiausias ir lemtingiausias M. Jankaus vaidmuo buvo „Varpo“ ir „Ūkininko“ istorijoje. Iš pradžių keli varpininkų laikraščio numeriai pasirodė Ernsto Weyerio spaustuvėje Tilžėje, jų atsakinguoju redaktoriumi pačių steigėjų prašymu noriai sutiko pasirašyti M. Jankus. Kartu su K. Voska įsteigęs savo spaustuvę Ragainėje, jis pasiūlė darbus atlikti už mažesnę kainą ir leidinį iš konkurento nesunkiai paveržė. Kompanionai sparčiai spausdino pavėlavusius ir naujus „Varpo“ numerius, juos siuntinėjo užsakovams, telkė naujus skaitytojus, tačiau įdėtos lėšos grįžo ne visos. Matydami finansinius trukdžius, varpininkai 1890 m. sausį M. Jankui įteikė 1000 rublių fondą, kaip garantiją užstatu gaudami nekilnojamojo turto hipoteką. Jų įsitikinimu, tokių pinigų turėjo pakakti ir Lietuvos kaimui skirtam „Ūkininkui“ spausdinti. Finansinė parama iš tikrųjų pataisė padėtį. Abu laikraščiai, nors ir susidurdami su organizaciniais sunkumais dėl dažnos iš Didžiosios Lietuvos atvykstančių redaktorių kaitos ir sudėtingo siuntimo per sieną, sėkmingai ėjo iki 1891 m. pabaigos. Tada, suskaičiavęs įplaukas ir išlaidas, M. Jankus varpininkams pranešė, kad fondas jau sunaudotas, ir paprašė grąžinti hipoteką. Tokia žinia laikraščių leidėjus pritrenkė. Jų įsitikinimu, fondo ilgaamžiškumą turėjo palaikyti gaunamos pajamos iš didėjančios prenumeratos. Kilo aštrus ir ilgalaikių padarinių abiem pusėms turėjęs konfliktas. Varpininkai savo leidinius nedelsdami perkėlė į kitą spaustuvę,

M. Jankus, jau klimpdamas į skolas, dėl užstatyto ūkio negalėjo gauti net laikinos paskolos. Jo spaustuvei vėl grėsė bankrotas. Tuo metu savininkas supanikavo ir griebėsi šantažo. Jis pagrasino paviėšinti varpininkų pavardes, o ginčo įkarštyje, atsikirdamas oponentams, „Tetutės“ paskutiniajame numeryje kai kurias net paminėjo. Tai prilygo tautinio sąjūdžio veikėjų įskundimui Rusijos žandarams. Laimei, dėl menko laikraščio paplitimo neatsargi publikacija liko nepastebėta. Nuo to laiko autoriaus santykiai su varpininkų stovykla nutrūko, o žodis „inteligentai“ tapo vienu pikčiausių jo keiksmažodžių. Geliančių epitetai nestokojo ir kita pusė. Tik nutolus įvykiams, tarpukariu, dar gyvi likę varpininkai laikėsi nuosaikesnės pozicijos. Esą pinigų M. Jankus išėikvojęs, tačiau ir aplinkybės tada buvusios sudėtingos, ir patys laikraščių leidėjai stokoje patirties.

Išėivijai M. Jankus nusipelnė dėl paramos JAV Lietuvių mokslo draugijai. Tarpininkaujamas jos pirmininko ir redaktoriaus J. Šliūpo, jis 1892–1893 m. spausdino mėnesinį liberaliosios pakraipos literatūros ir mokslo populiarinimo žurnalą, kažkodėl vadintą laikraščiu, „Apszvieta“. Pirmasis numeris pasirodė Tilžėje, dėl M. Jankų ištikusio bankroto antrą–septintą numerius spausdino Otto von Mauderode, visi kiti išėjo Bitėnuose. Paskutinis buvo penkioliktas. M. Jankui teko sudėtinga rankraščių telkimo, teksto rinkimo ir korektūrų taisymo, spausdinimo ir ekspedicijos užduotis. Nepajėgdamas jos atlikti vienas, samdė talkininkus, skolon apmokėjo išlaidas. Jos augo, nes prekyba pavieniais numeriais pelno nedavė, o Lietuvių

mokslo draugija pažadų vykdyti finansinius įsipareigojimus netesėjo. Problemų kilo dėl jos vadovų nesutarimų, rankraščių stygiaus ir didelių nuotolių nulemtų komunikavimo trukdžių. „Apszvietos“ istorija baigėsi didele nerealiuotu leidinio numerių sankrova Bitėnų sandėlyje ir šimtais markių skaičiuojama skola spaustuvininkui.

Mažai žinomomis aplinkybėmis su Bitėnais ryšį užmezgė katalikiškojo „Tėvynės sargo“ steigėjai. Galbūt iniciatorius buvo faktiškasis redaktorius Vaižgantas, nepaisant savo priklausomybės dvasininkų luomo lyderių vadovaujama politiniam sparnui, su M. Jankum draugiškus santykius palaikęs iki gyvenimo pabaigos. Steigėjams atsintus rankraščius, pirmasis žurnalo numeris Bitėnuose buvo išspausdintas 1896 m., ir nežinia kiek bendradarbiavimas būtų trukęs, jei ne viso tiražo konfiskavimas gabenant per sieną. Po šio atsitikimo „Tėvynės sargas“, pradėdant iš naujo rinktu pirmuoju numeriu, spausdinamas Tilžėje pas Julijū Schoenkę. Jis nuolat skelbėsi esąs *seniausios ir geriausios katalikiškų lietuviškų knygų spaustuvės* savininkas [7].

Veržliai besirutuliojantys XIX pabaigos socialiniai ir politiniai įvykiai M. Jankų susaistė su socialdemokratų periodiniais leidiniais. Ryšius lėmė bendros lietuvių spaudos spartaus kairėjimo tendencijos, spaustuvininko komerciniai interesai ir, be abejo, vertybiniai ir idėjiniai interesai. Bitėnuose, maskuodamiesi kontrafakciniais leidimo duomenimis, vienas po kito pasirodė laikraščiai „Lietuvos darbininkas“ (1899), „Aidas Lietuvos darbininkų gyvenimo“ (1899), „Darbininkų balsas“ (1902–1906),

„Draugas“ (1904), „Darbininkas“ (1905) ir satyrinė „Sparva“ (1905). Juose bendradarbiavo Jonas Biliūnas, Vanda Didžiulytė, Kazys Grinius, Augustinas Janulaitis, Vincas Mickevičius-Kapsukas, Juozas Petrusis ir kiti socialdemokratinių arba jiems artimų pažiūrų politikos ir visuomenės veikėjai, kuriuos sovietiniais laikais kompartijos istorikai tiesmukai arba su išlygomis vadino *buržuazinės nacionalistinės ideologijos* skleidėjais darbininkijoje. Šių asmenų M. Jankus greičiausiai asmeniškai nepažino, išskyrus V. Kapsuką: šis „Draugą“ redagavo apsigyvenęs spaustuvinininko namuose. Minėtųjų leidinių Bitėnuose išėjo tik po vieną kitą arba keletą numerių, ilgiau ir dažniau buvo spausdinamas „Darbininkų balsas“.

Gausesnę skaitytojų auditoriją turinčios Mažosios Lietuvos lietuviškos periodinės spaudos leidėjai M. Jankų aplenkėdavo. Į jį dėl mažos darbų kainos ir patogaus susisiekimo kreipėsi retai išeinančių nedidelių religinių laikraščių „Pasiuntinystės laiškas“ (1903–1910) ir „Tavo prietelis“ (1909–1913) leidybos organizatoriai – aktyvios Žemaitkiemio baptistų parapijos vadovai Dovas Kalvaitis ir Dovas Skėrys. Jie patys ir buvo šių leidinių steigėjai ir redaktoriai. Baptistai spaudos darbui buvo įkūrę Žemaitkiemio tikiybinių raštų platinimo draugiją ir tikslams siekti sėkmingai išnaudojo patogią parapijos geografinę padėtį: centras buvo ties Klaipėdos–Tilžės geležinkelio pusiaukele, arti Šilutės ir Saugų. Abu redaktoriai ir M. Jankų siejo mums nežinomomis aplinkybėmis užsimezgusi ilgametė asmeninė pažintis, todėl kai kas nepagrįstai įtarinėjo

ir skelbė, kad ir Bitėnų spaustuvinininkas yra baptistas. Klaipėdos krašto laikais D. Skėrys dirbo gubernatūroje, už aktyvią veiklą lietuvių organizacijose net pelnė aukštą Lietuvos valstybės apdovanojimą.

Klaipėdoje M. Jankus daug tikėjosi iš lietuvių ekonominės draugijos „Lituania“ vadovų, leidusių tautinį sąjūdį rėmusį laikraštį „Apžvalga“ su laisvalaikio skaitinių priedu „Bitelė“. Pasirašius sutartį, jis įgijo išskirtinę teisę leidinių spausdinti už nustatytą vieno numerio įkainį ir šią užduotį vykdė 1911–1912 metais. „Apžvalga“, redaguojama buvusio Bitėnų spaustuvės mokinio Anso Baltrio, iš pradžių užėmė gana tvirtą lietuvių interesų atstovavimo poziciją. Puslapių skiltyse galima įžvelgti suartėjimo su Didžiąja Lietuva paskatų, matyti jos rašytojų kūriniių, skelbta abiejų Lietuvos dalių kultūrinio ir platesnio visuomeninio gyvenimo kronika. Laikraščiu didelį poveikį turėjo prasidėjęs masinis lietuvių jaunimo draugijų steigimo sąjūdis, todėl puslapiuose veikiai atsirado skyrius „Iš draugijų gyvenimo“ ir skiltys lotyniškuoju raidynu, suerzinusios konservatyviąją visuomenės dalį. Turinio įvairovę plėtojo ir M. Jankus, ypač kai tekėdavo pavaduoti susirgusių redaktorių. „Apžvalgos“ angažuota pozicija gąsdino apolitiškąją bendrovės narių dalį, kilo nesutarimų. Į juos buvo įveltas ir spaustuvinininkas. Kai antstolis aprašė prasisukolinusią M. Jankaus spaustuvę, „Apžvalgos“ leidėjai pasinaudojo proga ir ją 1912 m. rugsėjį nupirko. Savininko ir jo šeimos tolesnis egzistavimas uostamiesityje liko be jokio pagrindo. Šis epizodas užvertė paskutinį M. Jankaus lietuviškosios

periodikos spaudos darbo puslapi. Jis paliko aitraus kartėlio ir nusivylimo bendražygiams nuosėdų, iškilusių net senatvės dienomis rašytuose prisiminimuose „Mano prietikių enciklopedija“ [20, 58–88].

Verčiamas materialinių sunkumų, M. Jankus yra epizodiškai spausdinęs kelis Rytų Prūsijos vokiečių politinių partijų laikraščius. Dažniausiai per rinkimus į Vokietijos reichstagą jam užsakymų duodavo socialdemokratai. Jų kvietimu spaustuvininkas yra dalyvavęs partijos suvažiavime, taręsis su jos vadovais ir gavęs viltingų pažadų. Socialdemokratų laikraštį „Ostdeutscher Volksbote“, pasirašydamas leidėju, spaustuvininku ir atsakinguoju redaktoriumi, M. Jankus 1892 m. spausdino Tilžėje, „Tilsiter Echo“ 1898 m. – Bitėnuose. Verčiamas aplinkybių, Klaipėdoje spaustuvininkas bendradarbiavo ir su socialdemokratams oponuojančia stovykla – monarchistine vokiečių konservatorių partija. Ji davė užsakymą spausdinti laikraštį „Memeler Neueste Nachrichten“ (1910). Visi šie leidiniai gyvavo nuo kelių savaičių iki kelių mėnesių, išeidavo retai, todėl ir apčiuopiamo uždarbio M. Jankui neteikė. Negana to, kaip liudija spaustuvininko atsiminimai, ir socialdemokratai, ir konservatoriai ne už visus darbus jam atsilygino: paliko neapmokėtų skolų.

VERTINIMAI

M. Jankaus leidybos ir spaudos darbas negali būti vertinamas vienareikšmiškai. Jame būta ir svarių laimėjimų, ir skaudžių pralaimėjimų. Be išlygų negalime sutikti su prieštariniais amžininkų atsiliepimais, nors jų atgarsiai tebėra gyvybingi iki šiol. Daug

spaustuvininkui mestų kaltinimų arba priekaištų buvo padiktuoti emocijų, šališkumo ir informacijos stygiaus dėl komunikavimo trukdžių. Pirmiausia peršasi tyrimu pagrįsta išvada, kad tokia kaip M. Jankaus daugiafunkcė spaudos leidybos, gamybos ir prekybos įmonė galėjo egzistuoti tik dėl ekstremalių Didžiosios Lietuvos lietuviškos spaudos sąlygų. Augantis pasipriešinimas lietuviškos spaudos draudimui, didėjanti tautos telkimo ir intelektualinės brandos raiška galėjo kliautis tik užsienine patikimo idėjinio šalininko sukurta baze, jos teikiama paslauga ir visišku lojalumu. Tik toks sąjūdis galėjo būti suinteresuotas ir jos materialiniu palaikymu. Kita vertus, M. Jankaus įmonė iš esmės neturėjo atramos Mažosios Lietuvos lietuvių visuomenėje ir verslo sferoje. Jos padėtį komplikavo pats savininkas. Jam kliudė bendrojo ir profesinio išsilavinimo, komercijos patirties, nuosaikaus būdo savybių, santūrumo, gebėjimo siekti kompromiso ir derinti šalių interesus stygius. Verslui kenkė vardu ir pasiekimais nepamatuotos tautinio sąjūdžio lyderio ambicijos. M. Jankaus veikloje nuolat vyravo du gana sunkiai suderinami prioritetai: komercinis ir idėjinis. Pirmasis buvo privaloma sąlyga. Tik sėkminga komercinė veikla galėjo užtikrinti materialinį spaudos verslo pagrindą ir šeimos išgyvenimą. M. Jankaus kaip verslininko gabumų stoką matė kone kiekvienas amžininkas ir tiesiogiai ar netiesiogiai skatino bei kitaip darė įtaką, kad greta jo dirbtų šį trūkumą kompensuoti gebantis partneris. Tačiau, kaip rodo darbo Šilutėje nesėkmė, ne visais atvejais išeitis buvo ir kompaniono dalyvavimas veikloje. Aktyviai deklaruojami

pasaulėžvalgos ir idėjiniai orientyrai ribojo klientūrą, didindami finansinio nestabilumo grėsmę. Tuo metu, kai M. Jankus pasirašinėjo „Varpo“ nominaliuoju redaktoriumi, Povilas Matulionis su nerimu jam signalizavo: *Tamstos vardas kaip Reditojaus mažina skaitlių ėmėjų „Varpo“, nes gal žinai, kad dvasiškieji Tamstą laiko už „bedievi“, „social[demokrata]“* [26, 414]. Lietuvai paveikaus konfesinio avangardo formuojama negatyvi visuomenės nuomonė trukdė verslo plėtrai ir stūmė rizikingų planų ir sprendimų link.

Dėl spaustuvės vadovo nepakankamos profesinės kvalifikacijos leidiniams stigo poligrafinės kokybės. Dauguma jo įmonėje pasirodžiusių knygų ir brošiūrų buvo plonos, nedidelio formato, segamos viela, mažai iliustruotos ir išspausdintos prastame popieriuje. Apie menką spaudos reikalų nusimanyimą galima spręsti iš pažeistų teksto ir paraščių proporcijų, pernelyg mažo šrifto, suspaustų eilučių, daugybės korektūros klaidų. Dėl nepatenkinamos darbų kokybės 1894 m. M. Jankaus paslaugų atsisakė toks dosnus leidėjas kaip P. Vileišis. Jis pasirinko O. von Mauderode's įmonę. Žinoma, dėl nurodytų trūkumų M. Jankų kai kada galima pateisinti. Talpinti kuo daugiau teksto spausdinant mažu šrifto, kuo siauresnėmis paraštėmis, pigiame popieriuje ir plonomis knygelėmis dažnai reikalavo patys užsakovai. Smulkius leidinius buvo patogų nelegaliai gabenti per sieną arba išvengti cenzūros kontrolės siunčiant pašto vokuose. Proklamacijų ir brošiūrų srautą 1905–1907 m. taip pat lėmė Lietuvą užgriuvusi revoliucijos banga

ir išaugęs politinių partijų aktyvumas. Iš jos lobo ir vokiečių spaustuvininkai.

Amžininkų pasitikėjimą M. Jankumi mažino ir abejones jo sugebėjimais žadino nepabaigiamas periodinių leidinių steigimas ir žlugimas. Nedaug jų sulaukė dešimto, retas – dvidešimto numerio. Anot Juozo Adomaičio-Šerno, pasirašinėdamas redaktoriumi M. Jankus *tiktai garbės sau ieško ir visur giriasi* [5], kitas varpininkas, V. Kudirka, naujų laikraščių steigimo priežastimi vadino *mania redactoria* [24]. Prakeiksmu tapusių „inteligentų“ kritika buvo teisinga, tačiau per griežta. Kad būtų išlaikyta spaustuvė, jai reikėjo duoti darbo ir pajamų, todėl savininkas buvo priverstas nuolat ieškoti užsakovų ir užsakymų, kurti planus ir investuoti lėšas į neišbandytas, rizikingas spaudos sritis. Laikraščių trumpaamžiškumo priežastys slypėjo giliau. M. Jankaus leidinių turinys neturėjo aiškios idėjinės ir socialinės orientacijos, neformavo aiškios skaitymo paskirties, nepajėgė sutelkti bendradarbių ir iš tikro nevykdė periodikos funkcijų. Šių leidinių medžiaga buvo ne laikraštinė, prastai suredaguota. Daugelis laikraščių numerių panašėjo į publicistikos brošiūras.

Tai, ką amžininkai laikė svarbiausiu kritikos taikiniu ir trūkumais, vertinant iš šių dienų nuotolio nublinksta. Dabartinį M. Jankaus pripažinimą lemtų keli dalykai. Jo svarbiausiu nuopelnu reikia laikyti produktyvumą ir leidinių įvairovę, pasaulietškumą ir polemškumą. Šią lietuvių spaudos naujovę formavo M. Jankaus orientacija į sparčiai bręstantį tautinį sąjūdį ir glaudų bendradarbiavimą su didžiąja tautos dalimi,

į istorinio vyksmo areną veržliai kylančiomis Didžiosios Lietuvos socialinėmis ir politinėmis jėgomis. Spaustuvinininko veiksnumas aktyvino atskirtų tautos dalių integracijos procesą. Į lietuviškos ir lietuvių spaudos istoriją M. Jankus patenka inovacijomis (satyrinio, dienraštinio, vakarinio periodinio leidinio bandymais), lietuvių ir kitų, pirmiausia kaimyninių, tautų sąjūdžių spaudos ryšių plėtra. Jo atvirumas ir drąsa apčiuopiamai prisidėjo viešinant žalą, daromą Vokietijos ir Rusijos vyriausybių susitarimu dėl spaudos persekiojimo (Karaliaučiaus 1904 metų teismas). M. Jankaus įmonėje poligrafinininko kvalifikaciją įgijo nemažai lietuvių jaunuolių. Nuo pat darbo pradžios spaustuvinininkas priimdavo mokinius iš Didžiosios Lietuvos. Kai kurie jų, jau panaikinus lietuviškos spaudos draudimą, tapo Lietuvos miestų poligrafijos pramonės kūrėjais ir spaudos verslo profesionalais.

Dabarties laikais, paženklintais globalizacijos šešėliu, kitokią vertę įgauna M. Jankaus spaudos paveldas. Visa, ką įmonės savininkas

išleido ir spausdino, perkainojama kultūros paveldo ir tautinio tapatumo puoselėjimo matais. Beveik visos knygos, brošiūros, periodiniai ir smulkieji leidiniai, turintys jo spaustuvės nuorodą, priskiriami retenybių kategorijai. Šį palikimą nuosekliai kaupia bibliotekos ir muziejai, bibliofilai ir kolekcininkai. Jis, palyginti su anų laikų kitų poligrafijos įmonių produkcija, yra brangiau vertinamas ir antikvarinėje rinkoje. M. Jankaus spaudos paveldo paieška ir atradimai tęsiasi, todėl mes vis dar nežinome tikslaus jo leidinių ir spaudinių skaičiaus. Tai skatina neskubėti vertinti ir vengti kategoriškumo.

M. Jankaus leidybinės ir poligrafinės veiklos istoriografinė analizė leidžia spartinti lietuvių rankraštinės ir spausdintinės knygos kultūros paveldo tyrimus, jį sureikšminti. Įvairiapusis iškilios asmenybės ir jos vaidmens tautos ir valstybės raidoje pažinimas sudaro prielaidas praeities spaudos ryšių patirtį ir tradicijas taikyti plėtojant šiandienės Lietuvos ir kaimyninių šalių mokslininkų bendradarbiavimą.

NUORODOS

Nepublikuoti šaltiniai

1. Auszug aus dem Trauregister der evangelischen Kirche in Ragnit, Jahrgang 1853, Seite 28, Nr. 7. [Bräutigam: Mertins Jankus, Braut: Marike Kerpate. Getraut in Ragnit am 18. Februar 1853]. Autoriaus asmeninis archyvas. Dokumento kopija 1993 m. gauta iš Tasmanijoje gyvenančio spaustuvinininko anūko Endriaus Jankaus.

2. [Das Testament]. Verhandelt Tilsit, den 29. Mai 1912. Parašas: *Hierauf ist das Proto-*

koll vorgelesen, von dem Erblasser genehmigt und eigenhändig wie folgt unterschrieben worden: Martin Jankus [Erblasser], Albert Sakuth, Franz Kehler [Zeuge], Viktor Fuchs, Notar. Mašinarštinis nuorašas. Testamento prieraišai: pradžioje – *Eröffnet am 30. April 1918 b. Amtsgerichtsrat*, kitoje lapo pusėje – *Raginės pašto antspaudas su 1918 m. liepos 31 d. data ir adresu: An Christoph Jankus in Bittnehen Uszbitschen.* Autoriaus asmeninis archyvas. Nuorašo kopija gauta iš Endriaus Jankaus.

3. Gemeinschaftlicher Erbschein. Parašas: *Ragnit, den 11. Februar 1919. Amtsgericht. Gz. Mulack*. Rankraštinio dokumento kopijos Martyno Jankaus muziejuje Bitėnuose ir autoriaus asmeniniame archyve.

4. Allgemeines Notariatsregister Nr. 531 des Jahres 1918. Verhandelt, Tilsit, den 30. September 1918. Parašai: *Martin Jankus; Marie Jankus; Anna Juschkies; Eugen Müller; Victor Fuchs, Notar*. Zweite Ausfertigung. Tilsit, den 12. Oktober 1918. Parašas: *Victor Fuchs, Notar*. Klaipėdos universiteto Retų spaudinių, kolekcijų ir rankraščių skyrius, 5 fondas.

Publikuoti šaltiniai

5. ADOMAITIS-ŠERNAS, Juozas. Laiškas kun. A. Burbai. 18-XI-90. Iš *Spaudos laisvės ir Amer. liet. organizuotės sukaktuvės*. Antra laida. Philadelphia, Pa: A. Milukas & Co, [1929], p. 354.

6. EISNER, Kurt. *Der Geheimbund des Zaren*. Der Königsberger Prozeß wegen Geheimbündelei, Hochverrat gegen Rußland und Zarenbeleidigung vom 12. bis 25. Juli 1904. Berlin: Dietz Verlag, 1988, p. 140–141.

7. J. Schoenke seniausia ir geriausia katalikiška lietuvišku knygų spaustuve Tilžėje <...> Iš *Lietuvos ukininkų kalendorius ant metų 1901*. Tilžė, [1900], p. 80.

8. JANKUS, Martynas. Ant žinios. *Garsas*, 1887, liepos 20 (nr. 7), p. 3.

9. JANKUS, Martynas. Apie lietuviškosios spaudos praeitį. *Spaudos menas*, 1934, nr. 1, p. 5–6: nuotr.

10. JANKUS, Martynas. Apie „Varpo“ spausdinimą pirmaisiais metais. *Varpas*, 1924, lapkr., Vinco Kudirkos jubilėjinis numeris, p. 173–174. Su redakcijos prieraišu (p. 174).

11. JANKUS, Martynas. Atsiminimai iš „Aušros“ laikų. Iš *Vasario 16-ji*. Kaunas, 1933, p. 120–123.

12. JANKUS, Martynas. Bitėnai, paštas Lumpėnai, 1929 m. kovo 4. Gerbiamui Ponui

Ed. Hermann'ui, Prof. Göttingene Goldgr. 10: [atsiminimų, parašytų laiško forma, publikacija; parengė ir su įvadu „Tautinio atgimimo lietuviškos spaudos istorija ir jos kūrėjas: subjektyvioji versija“ (p. 20–26) ir „Paiškinimais“ (p. 41–48) paskelbė] Domas Kaunas. *Knygotyra*, 2005, t. 44, p. 26–40.

13. JANKUS, Martynas. Į S. Peterburgo vyriausiąjį cenzūros komitetą Prūsijos piliečio valstiečio Martyno, s. Martyno, Jankaus gyv. Prūsijoje, Bitėnų kaime, Ragainės valsčiuje, Gumbinės apygardoje, Prašymas: publikacija. [Parengė ir su įvadu „Martyno Jankaus prašymas Sankt Peterburgo cenzūros komitetui dėl lietuviškų knygų spaustuvės įkūrimo Lietuvoje“ (p. 238–240) paskelbė] Antanas Tyla. *Knygotyra*, 2006, t. 46, p. 241–251.

14. JANKUS, Martynas. Iš atsiminimų apie knygų kontrabandą. *Klaipėdos žinios*, 1924, geg. 7 (nr. 79), p. 1–2 („Klaipėdos žinių“ priedas).

15. JANKUS, Martynas. Iš mano atminties, kas link gruntavojimo, Mieriu ir veikimu draugytės „Byrutės“. Iš *Prusu Lietuovys. Kalendros Metui 1909*. Tilžė: „Byrutės“ draugijos leidinys, [1909], p. 14–17.

16. JANKUS, Martynas. Iš pirmosios knygų platinimo gadinys. Iš *Knygnešys, 1864–1904*. Kn. 2. [Sudarytojas ir] redaktorius Petras Ruseckas. Kaunas: Spaudos fondas, 1928, p. 305–307: nuotr.

17. JANKUS, Martynas. Martyno Jankaus laišakai A. Burbai [1889 12 04–1890 05 17]: publikacija. [Parengė ir su paskaitos tekstu „Daktaras Petras Matulaitis“ (p. 324–341) paskelbė] Antanas Milukas. Iš *Spaudos laisvės ir Amer. liet. organizuotės sukaktuvės*. Antra laida. Philadelphia, Pa: A. Milukas & Co, [1929], p. 351–353.

18. JANKUS, Martynas. [Laiškai Jonui Šliūpui. Bitėnai, 1884 08 05–1885 01 26]: publikacija. [Parengė ir su įvadu „Iš M. Jankaus

rankraščiu“ (p. 81) paskelbė] Domas Kaunas. *Knygotyra*, 1980, t. 8(15), sąs. 1, p. 81–87.

19. JANKUS, Martynas. Mano atsiminimai „Aušros“ laiku. Iš *Spaudos laisvės ir Amer. liet. organizuotės sukaktuvės*. Antra laida. Philadelphia, Pa: A. Milukas & Co, [1929], p. 411–414.

20. JANKUS, Martynas. Mano prietikių enciklopedija: publikacija. [Parengė ir su įvadu „Spaustuvininko Martyno Jankaus atsiminimai“ (p. 80–81) paskelbė] Laimutė Dėnienė. *Knygotyra*, 1991, t. 17 (24), sąs. 1, p. 81–110.

21. JANKUS, Martynas. Šis-tas apie „Auszros“ išleidimą ir platinimą. *Varpas*, 1903, nr. 3, p. 104–105.

22. JANKUS, Martynas. Šis tas iš „Aušros“ pradžios. *Vienybė lietuvininkų*, 1903, gruod. 30 (nr. 52), p. 623–624.

23. *Kovo 20 diena*: Mažosios Lietuvos prisiglaudimui paminėti. [Kaunas]: Lietuvos Valstybės Taryba, 1921, p. 104, 112.

24. [KUDIRKA, Vincas]. Tėvyniški varpai. *Varpas*, 1892, liepa, nr. 7, p. 102.

25. *Martynas Jankus*: tautinio atgimimo spauda ir spaudos veikėjai. Tarptautinės knygotyros konferencijos programa. Skiriama Martyno Jankaus 150-mečiui. Vilniaus universitetas, 2008 m. rugsėjo 25 d.; Išvažiuojamoji sesija: Šilutė–Pagėgiai–Bitėnai, 2007 m. rugsėjo 26–27 d. Vilniaus universitetas, Komunikacijos fakultetas, Knygotyros ir dokumentotyros institutas; [sudarė Domas Kaunas]. Vilnius, 2008. 29, [3] p. Autoriaus rašytas programos pratarmės fragmentas panaudotas ir šiame straipsnyje.

26. Medžiaga lietuvių spaudos uždraudimo istorijai: publikacija. [Parengė] Vaclovas Biržiška. *Tauta ir žodis*, 1928, kn. 5, p. 333, 414.

27. Pas Martyną Jankų Bitėnuose. *Lietuovs Keleivis*, 1933, rugp. 6 (nr. 179), p. 1.

28. TURČINAVIČIUS, Vladas. Drąsiausias Lietuvos politinis ir karinis žygis. *Kultūros barai*, 2008, nr. 10, p. 20.

29. VAŠKYTĖ, Viktorija. Ievos Jankutės archyvą atvertus... *Voruta*, 2008, gruod. 20 (nr. 24), p. 4–5: iliustr.

30. ZEMLICKAS, Gediminas. Likimo dovana Martyno Jankaus jubiliejui. *Mokslo Lietuva*, 2008, lapkr. 20 (nr. 20), p. 1, 4–5, 13.

Literatūra ir tyrinėjimai

31. ALŠĖNAS, Pransys. *Martynas Jankus Mažosios Lietuvos patriarchas*: gyvenimas, darbai ir likimo lemties vingiai. Torontas: Juozas J. Bachunas, 1967. 394 p.: iliustr.

32. BIRŽIŠKA, Vaclovas. „Aušra“ 1883–1933 metais. Iš *Vasario 16-ji*: Lietuvos nepriklausomybės 15-kos metų sukaktuvėms paminėti. Redagavo Vincas Daudzvardas. Kaunas: Lietuvos šaulių sąjunga, 1933, p. 110–116, iliustr.

33. KAUNAS, Domas. *Iš lietuvių knygos istorijos*: Klaipėdos krašto lietuvių knyga iki 1919 metų. Vilnius: Mokslo, 1986, p. 120–164.

34. Martynas Jankus [straipsnio iš „Trimito“ (1925, nr. 25) publikacija su nenurodyto autoriaus tęsinium]. Iš *Spaudos laisvės ir Amer. liet. organizuotės sukaktuvės*. Antra laida. Philadelphia, Pa: A. Milukas & Co, [1929], p. 404–410: nuotr.

35. STONIENĖ, Vanda. Lietuvių spaudos veikėjas Martynas Jankus. *Knygotyra*, 1973, t. 3, p. 145–157.

36. ŠLIŪPAS, Jonas. „Aušra“: paskaita laikraštinių kursuose Kaune 1922 m. VIII–3 ir 4 d. „Aušros“ 40 metų sukaktuvėms paminėti. Kaunas: Š. Levi spaustuvė, 1923. 29 p.

37. ŠLIŪPAS, Jonas. *Lietuviszkiejie rasztai ir rasztininkai*: raszliszka peržvalga parengta Lietuvos mylėtojo [Jono Šliūpo]. Baltimorė: Lietuvių mokslo draugystė ([Otto von Mauderodė's spaustuvė] Tilžėje), 1890 [išėjo 1891], p. 195–206.

38. TUMAS, Juozas. *Lietuvių literatūros draudžiamo laiko paskaitos*: 1. Antanas Vienažindys. 2. Antanas Kriščiukaitis. 3. Ksaveras Sakalauskas. 4. Martynas Jankus. Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1925, p. 152–170, [1] portr. lapas.

39. UŽTUPAS, Vilius. Martynas Jankus – knygų leidėjas ir spaustuvininkas. *Kraštotyra*, 1975, p. 125–144.

40. VIDMANTAS, Edvardas. Martyno Jankaus vaidmuo leidžiant „Aušrą“. *Knygotyra*, 1995, t. 22, p. 28–34.

MARTYNAS JANKUS' ACTIVITY AND ROLE IN LITHUANIAN CULTURAL AND CIVIL MOVEMENT

DOMAS KAUNAS

Abstract

Martynas Jankus (1858–1946) is a historical personality. His importance does not diminish with time. The myth of Jankus was created during his life, monuments for him were erected, streets and organisations were named after him. Jankus still makes a significant influence because his interests coincided and coincide with the vital interests of the Lithuanian nation and state. He played an important role in the history of Lithuanian publishing. He established a multifunctional publishing, printing and trading enterprise in Lithuania Minor governed by Prussia. The enterprise was active in 1889–1923. It was mainly oriented towards publishing and production of Lithuanian publications in Latin script prohibited by Tsarist government, and smuggling it to Great Lithuania. It published 400 books and 27 periodicals in the Lithuanian, German, Polish and Byelorussian languages. There were two priorities in Jankus' activity: commercial and idealist. The first ensured existence of the enterprise and the family; the second allowed him to implement spiritual, educational and political goals. One of the achievements by Jankus' enterprise was the productivity of his publishing work, a variety of publications as well as their orientation

towards secular and polemic issues. This was an important innovation within Lithuanian publishing, formed by Jankus' orientation towards maturing the national movement, co-operation with the majority of the nation, rapidly evolving social and political powers. Jankus' historical role is also associated with the innovative experiments in publishing (he tried to produce satirical, daily, and evening periodicals), with expansion of publishing relations between Lithuanian national-revolutionary movement and similar movements in neighbouring countries. A number of Lithuanian young people acquired the qualifications in typography in Jankus' enterprise. Some of them became initiators and professionals of publishing business in Great Lithuania after the ban on Lithuanian press had been lifted in 1904. At present, the heritage published by Jankus is increasing in value. Almost all books, brochures, periodical and small publications published by him belong to the category of rarities. The search and retrieval of this published heritage is continuing, therefore, we still do not know the precise number of publications produced by Jankus.

Įteikta 2009 m. sausio mėn.